

UNIVERSITAT_{DE}
BARCELONA

EL POBLAMENT RURAL ALTMEDIEVAL A PONENT

Segles VIII al XII

Lluc Morgades Roca
Tutor: Xavier Costa Badia
Curs 2024-2025
Treball de Final de Grau
Grau d'Història

RESUM

Aquest treball fa un estat de la qüestió i recull les principals evidències que tenim sobre el poblament rural a Ponent, la plana de Lleida, entre els segles VIII i XII, un període marcat pel domini musulmà, la fragmentació política i la posterior conquesta cristiana. A través d'una revisió bibliogràfica i arqueològica, s'estudien els espais ocupats, els assentaments, les transformacions del paisatge i l'organització territorial. L'estudi destaca la continuïtat d'alguns patrons d'ocupació i la progressiva adaptació de les comunitats rurals a un entorn polític i social en canvi constant.

Paraules clau: Estat de la qüestió, al-Àndalus, Frontera Superior, Lleida, paisatge rural, ocupació humana.

ABSTRACT

This study provides an overview and a compilation of main evidences we have about the rural settlement in the Lleida plain (Ponent) between the 8th and 12th centuries, a period marked by Muslim control, political fragmentation, and the later Christian conquest. Using a combination of bibliographic and archaeological sources, it examines settlement patterns, landscape changes, and territorial organization. The research emphasizes continuity in certain occupation models and the gradual adaptation of rural communities to a changing sociopolitical environment.

Keywords: State of the art, al-Àndalus, Upper Frontier, Lleida, rural landscape, human settlement.

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ	3
2. OBJECTIUS I METODOLOGIA	4
3. EL TEMA D'ESTUDI: ALGUNES PRECISIONS	5
3.1. El poblament rural. Context conceptual.....	5
3.2. Època altmedieval (segles VIII-XII). Context històric	6
3.3. Ponent. Context espacial	10
4. AL-ÀNDALUS I PONENT: RESULTATS DE LA RECERCA	14
4.1. La historiografia, dels orígens al segle XXI.....	14
4.2. Espais ocupats i demografia	16
Distribució humana del territori.....	16
Composició de la societat	22
4.3. Organització i transformacions del territori	24
4.4. Assentaments altmedievals a Ponent	28
Models d'assentament	28
Caracterització dels assentaments a les àrees de Ponent	36
5. CONCLUSIONS	40
6. BIBLIOGRAFIA.....	43

1. INTRODUCCIÓ

Al llarg de la història, el món rural ha estat una peça fonamental en l'estructura de qualsevol societat. Tot i això, sovint ha estat relegat a un segon pla, eclipsat pel protagonisme atorgat a les ciutats, als centres de poder i als grans esdeveniments polítics. Aquesta recerca parteix de la convicció que l'espai rural no sols complementa la història general, sinó que n'és una part essencial, especialment en èpoques en què la major part de la població vivia i treballava en àrees allunyades dels nuclis urbans.

El període altmedieval, comprès entre els segles VIII i XII, representa un moment de canvis profunds, però també de notables continuïtats. A l'extrem occidental de la Península Ibèrica, i més concretament a les Terres de Ponent, es produeixen transformacions territorials, polítiques i socials que alteren significativament la manera com les comunitats humanes s'estableixen i interactuen amb l'entorn. La presència andalusina, la consolidació de les estructures comtals i les tensions pròpies d'una zona situada a cavall de dues esferes culturals i polítiques són factors que condicionen les formes de vida i les estratègies de subsistència.

Aquest treball parteix de l'interès per comprendre com es manifesta aquesta realitat en un territori concret: Ponent. La tria d'aquest marc geogràfic respon a la seva condició de zona de frontera, tant des del punt de vista militar com cultural, cosa que en fa un escenari especialment ric per analitzar fenòmens de continuïtat i canvi.

Si bé les fonts documentals i les dades arqueològiques són escasses, existeixen prou indicis per traçar línies d'interpretació que permetin situar el poblament rural de Ponent en el centre del relat històric. La seva evolució, lluny de ser un procés lineal i homogeni, reflecteix una realitat diversa, dinàmica i adaptativa, sovint marcada per la capacitat de les comunitats rurals per fer front a situacions d'incertesa i pressió externa.

Amb aquesta aportació es vol posar de manifest la importància del món rural en la configuració del paisatge humà i territorial altmedieval. El treball convida a repensar el paper d'aquests espais en el relat històric, entesos no com a perifèrics o secundaris, sinó com a escenaris vius, plens de significat i protagonistes de la seva pròpia evolució.

2. OBJECTIUS I METODOLOGIA

El principal objectiu d'aquest treball és recopilar tota la producció historiogràfica sobre el poblament rural a Ponent durant l'Alta Edat Mitjana, centrant-nos en aspectes clau com els espais ocupats, la composició social, la tipologia dels assentaments i l'organització del territori. Aquest estat de la qüestió pretén identificar els factors que van condicionar el desenvolupament i la distribució del poblament rural que pugui servir com a punt de partida per futures investigacions més específiques i detallades.

Per assolir aquests objectius, s'ha dut a terme una revisió bibliogràfica exhaustiva, que ha inclòs la consulta de publicacions en revistes especialitzades, estudis locals, memòries d'excavacions arqueològiques i altres fonts secundàries rellevants. La recerca bibliogràfica va començar amb una exploració generalitzada de la bibliografia disponible sobre la plana de Lleida en l'època altmedieval, per després fer una selecció acurada dels textos i estudis més pertinents i valuosos.

Posteriorment, es va fer una anàlisi d'aquests materials, posant especial èmfasi en la seva aplicabilitat al context espacial i cronològic del treball. Aquest procés ha permès construir una base sòlida que sosté les conclusions i interpretacions del treball, tot i les limitacions inherents a la manca de fonts primàries i evidències arqueològiques directes.

És important destacar que la baixa producció científica en aquest àmbit i període es deu, en gran part, a la dificultat d'accedir a dades originals i a l'escassetat de jaciments excavats que permetin traçar una radiografia detallada del poblament rural. Malgrat aquestes dificultats, s'han identificat diverses línies d'investigació que aporten elements clau per comprendre com es va estructurar la societat rural i com es van adaptar les comunitats a les condicions geogràfiques i polítiques de l'època.

3. EL TEMA D'ESTUDI: ALGUNES PRECISIONS

Abans d'endinsar-nos en l'anàlisi, cal establir amb claredat els marcs conceptual, cronològic i espacial en què s'inscriu aquest estudi. Per aquest motiu, es desglossen a continuació els termes clau del títol del treball, amb l'objectiu de precisar tant la perspectiva d'anàlisi com els límits geogràfics i temporals de la recerca.

3.1. El poblament rural. Context conceptual

El concepte de poblament fa referència a la manera com es distribueix i s'organitza l'ocupació humana en el territori, així com a les característiques i dinàmiques dels assentaments que en formen part. En aquest estudi, el focus se centra en l'àmbit rural, entès com aquells espais situats fora dels nuclis urbans, tradicionalment vinculats a l'activitat agrària i a l'explotació directa dels recursos naturals.

Segons la Gran Enciclopèdia Catalana (1983: 814), el terme “rural” fa referència a allò “relatiu o pertanyent als camps, a la vida al camp per oposició a la vida a la ciutat”. Per la seva banda, el Diccionari de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans (2011: 1491) hi afegeix una perspectiva econòmica: “dedicat principalment a l'explotació agrícola o forestal”. El poblament rural no és, però, un concepte immutable ni homogeni. Tal com assenyalen diversos autors (Albaigès 2014, Salrach 2011), la seva definició i aplicació han variat al llarg del temps, condicionades pels contextos econòmics, socials i polítics de cada període històric.

Pel que fa a l'ocupació del territori, s'observen canvis segons la cronologia. Durant la protohistòria i l'època visigoda, el poblament rural es localitzava preferentment en espais elevats, mentre que en l'època romana es troba en les planes fèrtils amb fàcil accés als cultius (Monjo 2016: 7). En època andalusina, la situació és més diversa: el poblament es desenvolupa en terrasses fluvials, planes fèrtils i espais de secà, però també encimbellat.

També es registren diferències quant a la dispersió dels assentaments. Mentre que durant l'època romana la ciutat exercia un paper de concentradora de població, en

contextos protohistòrics o visigots el poblament era predominantment dispers, constituït per petits poblats. En època andalusina, malgrat que la societat s'acostuma a definir com eminentment urbana, el pes del món rural és innegable. Cal tenir present que les fonts documentals provenen majoritàriament d'entorns urbans, la qual cosa limita l'accés a dades sobre l'espai rural, que es nodreixen principalment d'evidències arqueològiques i tractats d'agronomia (Sancho 2012: 83).

Finalment, cal subratllar que l'espai rural ha estat i és essencial en totes les èpoques històriques, principalment pels recursos. A través de l'agricultura, la ramaderia, la silvicultura i altres tècniques, es generen els recursos primaris que sustenten les estructures polítiques, econòmiques i socials. Sense el món rural i les persones que l'habiten, cap societat podria sobreviure.

3.2. Època altmedieval (segles VIII-XII). Context històric

La delimitació cronològica de l'Alta Edat Mitjana pot variar segons el punt de vista adoptat. La historiografia social i política sol situar-la entre la crisi de les vil·les i de la fiscalitat romana al segle V, i les transformacions al voltant de l'any 1000. Per contra, des de l'arqueologia s'acostuma a distingir entre una Antiguitat Tardana (segles V-VIII) i una Alta Edat Mitjana pròpiament dita (segles VIII-XII), ja que els canvis materials detectables permeten traçar una separació més clara entre ambdós períodes (Bolòs 2013: 152).

En aquest treball adoptarem la segona perspectiva i considerarem com a Alta Edat Mitjana tots els segles compresos entre el VIII i el XII. Aquest marc cronològic resulta especialment útil per a l'estudi de les Terres de Ponent, on el domini musulmà constitueix un tret fonamental d'aquest període.

Ens centrarem, doncs, en un arc temporal que va des de principis del segle VIII fins a mitjan segle XII: un període de grans transformacions, que arrenca amb les darreres estructures tardoantigues i amb la pervivència parcial de l'administració i les formes de poder romanes, i culmina amb la consolidació del feudalisme. Aquest recorregut ens

porta des dels últims moments del domini visigot a Hispània, passant per la conquesta i ocupació musulmana, fins a l'expansió dels comtats cristians i la incorporació definitiva de les terres occidentals d'al-Àndalus al món feudal.

A continuació, oferirem un repàs general del panorama d'aquest llarg i complex període.

El clima polític de la Hispània visigòtica al tombant dels segles VII i VIII es caracteritzava per una profunda inestabilitat. Els conflictes entre la noblesa derivaren en lluites pel control de l'estat. Amb la mort del rei Vítiza, el seu fill Akila II accedí al tron l'any 710, però el seu breu regnat de tres anys es veié marcat per l'alçament de Roderic, proclamat rei amb el suport d'una part de la noblesa (Martí 2011: 11). En resposta, Akila demanà ajuda al *comes* de *Septem* (Ceuta), qui negocià amb el governador musulmà d'*Ifríqiya*, Mūsà ibn Nuṣayr, la intervenció a favor seu, una oportunitat que aquest no deixà escapar per organitzar una conquesta (Negre 2013: 104).

Les incursions musulmanes a terres catalanes seguien probablement la via romana entre Saragossa i el Pirineu, i haurien assolit Narbona entre els anys 712 i 713 (Balaña 2002: 12–13). Al front occidental, Ṭāriq ibn Ziyād, general berber, optà per pactes de capitulació amb les autoritats locals, probablement descontentes amb el règim visigot (Balaña 2002: 14). Aquests pactes permetien a la població preexistent mantenir propietats i càrrecs a canvi de fidelitat i el pagament de tributs especials.

Per consolidar els territoris ocupats, Mūsà ibn Nuṣayr ordenà l'establiment de ràbites i guarnicions frontereres, deixant empremta en la toponímia –com La Ràpita, al Montsià o a la Noguera– (Balaña 2002: 16). A partir de la batalla de Poitiers (732), s'intensificà la creació d'un sistema defensiu basat en talaies i fortificacions, que reflecteix la creixent militarització del territori.

Segons Ramon Martí (2011: 20), al-Samh, primer governador musulmà d'al-Àndalus, impulsà la divisió dels béns mobles del botí i el seu repartiment entre les tropes, reservant una porció per al *fay'* comunitari. Aquesta part acabaria cristal·litzant en la

figura del *palatium* rural. Aquestes estructures han estat objecte de debat pel que fa a la seva cronologia, ja que alguns autors en situen els orígens en època visigòtica o fins i tot romana (Martí 2011: 17). La documentació llatina posterior emmarca aquests *palatia* com a simples explotacions agrícoles, que no s'han de confondre amb els palaus francs de caràcter cortesà. Segons la seva localització, se'n distingeixen dos tipus principals: els *palatia* periurbans –situats al voltant d'una ciutat episcopal, un *vicus*, una *villa* o una fortificació rellevant–, i els viaris o territorials, majoritaris, caracteritzats per una posició estratègica dins el territori. Segons Martí (2011:17) aquesta distribució reforça la hipòtesi de col·laboració entre les seus episcopals i el nou poder islàmic, ja que tots els centres episcopals apareixen envoltats per aquests enclavaments. Ara bé, altres autors refuten aquest plantejament a través de dades arqueològiques (Pratdesaba et al 2018).

Cap a mitjan segle VIII, la frontera d'al-Àndalus amb els regnes cristians es dividí en tres zones. L'antiga província *Tarraconense* fou reconvertida en el *Ṭagr al-A'lā* (Frontera Superior) (Balaña 2002: 26). Aquesta s'organitzà definitivament a inicis del segle IX, sota l'emirat d'al-Ḥàkam I i 'Abd ar-Raḥmān II, amb Saragossa com a capital i Lleida i Tortosa com a centres secundaris. Es construïren fortificacions i es reforçaren els límits septentrionals.

Larida i el seu entorn esdevingueren escenari de lluites clàniques, especialment per l'actuació dels Banū Qasī, un llinatge d'origen hispanovisigot convertit a l'islam i client dels omeies, de la confederació tribal qaysita (Pavón 2006: 192-195). L'antagonisme entre els àrabs del nord (Qays) i els del sud (Yaman) motivà part dels enfrontaments, més enllà de qüestions ètniques (Barceló et al 1999: 63). Els Banū Qasī mantingueren el control fins al 927, quan foren expulsats de Lleida i Balaguer pels Tujíbides (Balaña 2002: 32).

L'any 929, 'Abd ar-Raḥmān III es proclamà califa en un moment en què havia sotmès la major part d'al-Àndalus. Amb el Califat Omeia, la política cap a la frontera canvià: Còrdova prengué la iniciativa diplomàtica i militar, fins aleshores en mans dels governadors locals (Balaña 2002: 34).

A partir del segle X, la ciutat emergí com a principal centre d'assentament de les elits locals, que ampliaren les seves xarxes de control territorial, interferint en el treball pagès i organitzant els assentaments dins les seves àrees d'explotació (*fahs* i *hawz*), tot impeding-ne el desenvolupament autònom (Negre 2013: 543-544). A les zones allunyades s'observen els primers exemples de concentració de l'espai mitjançant concessions a privats, sempre fora de l'àrea d'influència directa de la ciutat (Negre 2013: 544).

Durant el Califat de Hixam al-Mu'ayyad, net de 'Abd ar-Raḥmān III, l'autoritat fou delegada en un regent, ja que era menor d'edat (Barceló et al 2001: 84). Això provocà proclamacions rivals i la fragmentació del poder: cap nou califa fou reconegut per tota la *umma*, i els pretendents exerciren el poder només localment (Barceló et al 2001: 85). La lluita pel poder fou marcada per la intervenció de tropes nord-africanes i tant el califa com els dissidents cercaren el suport dels comtes catalans (Balaña 2002: 43). Tot plegat culminà amb la derrota califal a la batalla d'*Aqabat al-Baqār* i la partició del Califat en diversos regnes (Balaña 2002: 44). Aquest fet provocà que, a inicis del segle XI, la Frontera Superior visqués una forta crisi institucional. El sistema establert des del segle VIII es desintegrà ràpidament i les elits locals prengueren el control del poder (Barceló et al 2001: 343).

L'antiga Frontera Superior es fragmentà entre diverses taifes. El territori lleidatà, vinculat a Saragossa, fou controlat el 1017 per Sulaymān ibn Hūd, del llinatge Banū Hūd. Cap al 1039 aconseguiren unificar tota la vall de l'Ebre, expulsant definitivament els Tujíbides i retornant la capitalitat a Saragossa (Corsà 2012: 676). Amb la invasió almoràvit a partir del 1086, la taifa de Saragossa fou de les poques que subsistí mitjançant pactes, fins a la seva absorció per part de la dinastia amaziga (Balaña 2002: 47).

Després d'anys de pactes entre els governants locals andalusins i els comtes cristians, aquests iniciaren una ofensiva per ocupar els territoris musulmans a inicis del segle XI. Al nord de la Frontera Superior, Ermengol II d'Urgell (1034) i Arnau Mir de Tost (1068) ocuparen definitivament el *ḥiṣn* d'Àger (Fité, Masvidal 2015: 221), en un procés

imparable que culminaria amb la conquesta cristiana de Balaguer, la segona *madīna* en importància del districte, l'any 1105 (Sancho 2012: 77). Per la banda oriental, la plana del Mascançà fou objecte, el 1078, d'una primera conquesta feudal per part dels comtes d'Urgell i Barcelona (Foguet 2017: 32). Tot i això, l'embranzida almoràvit reocupà l'espai el 1102, mantenint-lo sota control andalusí fins poc abans del 1149 (Eritja 2000: 298–299). Lleida, per la seva part, fou atacada sistemàticament fins a la seva conquesta definitiva el 1149 (Sancho 2012: 79).

3.3. Ponent. Context espacial

En aquest treball, com també és habitual, entenem Ponent com la plana de Lleida, una extensa regió actualment dividida en sis comarques: el Segrià, les Garrigues, l'Urgell, la Segarra, la Noguera i el Pla d'Urgell. Tot i la seva amplitud, aquest territori comparteix característiques de relleu i clima que han determinat una evolució històrica força homogènia.

Per definir els límits d'aquest espai, ens podem basar en l'antic *ager ilerdensis*: és a dir, el territori vinculat a la ciutat d'*Ilerda* en època romana, que n'era el centre econòmic, polític i social (Argilés et al. 1993: 63). Aquesta àrea s'estendria des de la Clamor Amarga, frontera natural amb Aragó, a l'oest; fins a l'altiplà de la Segarra, a l'est; del Montsec, al nord; a les serres del Tallat i la Llena, al sud. En total, prop de 2.500 km². Aquesta delimitació coincideix, de manera aproximada, amb la de la *cora* i la taifa de Lleida, tot i que no se'n poden establir els contorns amb precisió (Sancho 2012: 51).

Des del punt de vista climàtic, Ponent es caracteritza per una baixa pluviometria i forts contrastos tèrmics. Tot i això, presenta zones d'aiguamolls i llacunes que, juntament amb les ribes del Segre, el Cinca i la Noguera Ribagorçana –els tres grans rius que travessen l'extrem occidental de la plana– han concentrat històricament la població (Argilés et al. 1993: 63).

La zona de secà, tot i les seves condicions adverses, també ha estat ocupada en diferents èpoques, aprofitant elements com clamors i comes –cursos d'aigua estacionals– per al

cultiu, i destinant les terres més àrides a la ramaderia, activitat econòmica de gran importància històrica (Bolòs 2023: 21).

La formació geològica de la plana de Ponent es remunta entre l'Eocè i el Miocè –fa entre 56 i 5 milions d'anys–, i és el resultat de l'acumulació de sediments al·luvials provinents del Pirineu (Cabrera et al 1988: 275). Malgrat la seva aparença uniforme, la morfologia del terreny és força diversa: hi trobem turons, planes humides i àrides, i fins i tot zones escarpades (Brufal 2009: 245). És possible, doncs, identificar diferents espais relacionats amb la *madīna* de Lleida que, tot i la proximitat geogràfica i les semblances generals, presenten notables diferències en termes climàtics, geogràfics i edafològics, condicionants que influïren en els patrons d'assentament i en l'aprofitament del sòl. Es poden establir, doncs, quatre grans àrees: el Segre mig i el Montsec; la plana del Mascançà; Castelldans i el seu entorn; i finalment, la ciutat de Lleida i el Baix Segre.

L'àrea del Segre mig i el Montsec inclou el tram del riu comprès entre la desembocadura de la Noguera Ribagorçana, al sud-oest, i la del Llobregós, al nord-est. Es tracta del curs mitjà del Segre, al punt en què el riu emergeix del Montsec i s'endinsa en la plana (Bermúdez et al 2004: 39). El Montsec, considerat la frontera septentrional de l'Islam a la zona, pràcticament no hauria estat traspassat per l'ocupació andalusina (Fité, Masvidal 2015: 210-211) com provarien les poques evidències materials de presència musulmana més al nord. La serralada de Bellmunt divideix aquest espai en dues parts: al nord, un relleu abrupte amb altituds entre els 500 i 1.600 metres; al sud, un terreny molt més suau. El Segre actua com a eix vertebrador d'aquest territori, que mostra una evolució històrica compartida (Bermúdez et al 2004: 39). Espais aparentment marginals com la vall d'Àger o les Aspres també tingueren un paper rellevant (Corsà 2014: 679-680).

Al sud d'aquesta regió se situa la plana del Mascançà (*fahs Maškīḡān*), que s'estén cap al sud fins al torrent de la Femosa i el riu Corb, i des de l'extrem oriental del districte –entre Anglesola i Tàrrega– fins al Pla d'Urgell, on comença la influència directa de la *madīna* de Lleida (Brufal 2009: 256, 2013: 225, Foguet 2017: 31). Jesús Brufal (2013: 220) defineix el seu clima com a continental extrem –amb poca pluja– que hauria

configurat un paisatge àrid i amb sòls fràgils. Dins aquest espai s'identifiquen subzones definides per la hidrografia: a l'est, els rius Corb, Cercavins i Ondara travessen la plana d'est a oest, però es perden superficialment al cap de poc. Al centre, trobem depressions humides on afloren fonts o petits estanys. Tanmateix, la salinitat i l'estancament d'aquestes aigües durant els mesos calorosos feien aquestes terres poc aptes per al cultiu, com passava a l'Estany d'Ivars. Hi predomina el secà, però la morfologia del terreny hauria facilitat la construcció d'infraestructures hidràuliques, fet que afavorí la integració d'aquesta zona en l'economia andalusina. En aquesta àrea, l'eix de vertebrador no el constitueix el Segre, que ja s'ha desplaçat cap al sud-oest, sinó una via que connectava Lleida amb Anglesola, al llarg de la qual es localitzen diversos assentaments (Brufal 2009: 256, Eritja 2000: 295).

Al sud del districte lleidatà trobem l'àrea de Castellldans, delimitada per la serra del Tallat a l'est i el Segre a l'oest (Brufal 2009: 245), i entre el torrent de la Femosa, al nord, i la serra de la Llena i les muntanyes de Prades, al sud. És una zona de secà, amb clima àrid i una orografia trencada per turons i barrancs cada cop més pronunciats a mesura que s'acosten a les serres (Brufal 2009: 243).

Finalment, l'extrem occidental de Ponent comprèn l'espai entre Corbins, a prop de Balaguer, i Soses, al sud, limitat per Fraga a l'oest i Castellldans a l'est (Eritja 2009: 74). Aquest territori es divideix entre la ciutat de Lleida i el seu entorn hortícola, i el Baix Segre. *Larida*, situada dalt d'un turó, domina una plana extensa a uns 150 metres d'altitud. L'estabilitat del curs fluvial en aquest tram afavorí el desenvolupament d'infraestructures hidràuliques i d'una agricultura hortícola intensa (Brufal 2010: 356-358). El Baix Segre, per la seva banda, inclou l'àrea entre Alcarràs i la Granja d'Escarp, on el Segre conflueix amb el Cinca i l'Ebre. Malgrat ser una zona àrida, l'aigua dels rius permeté la irrigació en les planes fèrtils, mentre que petites serres adjacents oferien terrenys de secà (Monjo 2015: 4-5).

Arribats en aquest punt, podem concloure que ens trobem davant d'un espai extens, però relativament compacte des del punt de vista geogràfic, amb característiques

naturals diverses que determinaren processos històrics i formes d'aprofitament diferenciats, tot i seguir patrons generals comuns.

4. AL-ÀNDALUS I PONENT: RESULTATS DE LA RECERCA

4.1. La historiografia, dels orígens al segle XXI

Donant una ullada general als estudis sobre l'Alta Edat Mitjana es pot constatar que la problemàtica principal a què s'enfronta la recerca és la manca de fonts documentals i arqueològiques, fet que ha comportat la seva qualificació com a *dark ages*. Segons Joan Negre (2013: 104), aquest buit va ser, durant dècades, l'excusa per obviar l'estudi d'aquesta etapa. Jordi Giralt (1991: 67) hi afegeix que és conseqüència d'una falta d'interès a tot el que ve després del Baix Imperi i és anterior al feudalisme.

A aquest desinterès historiogràfic cal afegir-hi el desdeny per l'espai ponentí, considerat tradicionalment com a objecte de conquesta i no com a subjecte amb entitat pròpia, com afirma Jesús Brufal (2013: 9), que considera que no és fins al segle XXI que es comencen a generar visions de conjunt de l'espai lleidatà.

Els primers interessos arabistes, seguint Joan Negre (2013: 71), daten de la primera meitat del segle XIX amb historiadors com José Antonio Conte (1820) o Pascual de Gayangos (1840-1843), que sintetitzen la història d'al-Àndalus des de posicions conservadores. Més endavant, Francisco Javier Simonet publica el 1866 *Historia de los mozárabes de España*, mantenint la línia tradicionalista però amb un tractament més rigorós de les fonts. Pel que fa a Catalunya, Brufal (2013: 18-19) afirma que el context de la Renaixença estimula el debat sobre el període andalusí, tot i que encara s'interpreta com una disrupció infidel al desenvolupament natural peninsular que força el replegament cristià i la posterior "reconquesta". Tant a Catalunya com a Castella, la historiografia del XIX, influïda pel naixement dels nacionalismes, busca l'origen de la nació en l'Edat Mitjana, la qual cosa condiciona la interpretació de la conquesta islàmica durant dècades.

Ja al segle XX, Francisco Codera (1906) i Reinhart Dozy (1920-1934) comencen a assentar les bases d'una nova historiografia andalusina (Brufal 2013: 22). A mitjan segle XX destaca la monografia *L'Espagne Musulmane* d'Evariste Lévi-Provençal (1950) que esdevindrà influent tot i ser eclipsada per l'obra de Claudio Sánchez Albornoz (1966), defensor del baix impacte de l'ocupació islàmica (Negre 2013: 71,

Brufal 2013: 28). Pel que fa a Catalunya, els estudis medievals de les primeres dècades del segle XX prioritzen la temàtica comtal, relegant a un paper secundari el territori andalusí (Brufal 2013: 24, 49). Destaca, però, Josep Maria Millàs (1922), que compila documentació àrab referent a Catalunya, tasca continuada per Dolors Bramon (2000), ja al segle XXI.

A la segona meitat del segle XX, Ignàcio Olagüe (1969) publica *Les arabes n'ont jamais envahí l'Espagne*, on nega la conquesta musulmana per la suposada incapacitat militar islàmica i proposa una absorció cultural a causa de la crisi social conseqüència dels conflictes cristians. Aquesta teoria serà contestada per Pierre Guichard (1987), qui assenyala la presència d'institucions orientals a la Península com a prova del control islàmic (Negre 2013: 71). En paral·lel, a Catalunya, Ramon d'Abadal (1958) reformula el relat de la conquesta cristiana, posant en dubte el protagonisme exclusiu de les accions militars i ressaltant el paper de l'aprisió camperola com a motor del canvi social i territorial (Brufal 2013: 29). Durant les dècades dels setanta i vuitanta, la revista *Ilerda* contribueix a fer visible Ponent com a objecte d'estudi específic, amb treballs de Prim Bertran (1981) sobre el Mascançà i de Josep Lladonosa (1991) sobre la ciutat de Lleida, si bé encara amb certes limitacions interpretatives (Brufal 2013: 41-42).

Entorn els anys vuitanta, segons Negre (2013: 72), Pierre Guichard (1976) incorpora l'arqueologia i l'antropologia com a eines essencials per a l'estudi d'al-Àndalus, i Brufal (2013: 31) ho emmarca dins la influència de la *New Archaeology*. Brufal (2013: 35), també fa valdre la feina de Miquel Barceló (1989), que obre una nova línia d'investigació centrada en l'hidraulisme com a motor de transformació, element que permet interpretar millor l'organització social, l'explotació del territori i l'ocupació humana a partir de les infraestructures hidràuliques.

Joan Negre (2013: 87) creu que aquest enfocament arqueològic actual aporta dades sobre l'ocupació de *villae*, el decreixement urbà, l'aparició d'assentaments rurals, l'estructura d'espais públics i privats, així com la coexistència d'ocupacions indígenes i foranes. Així Mateix, Brufal (2013: 44) també considera que gràcies a això s'inicien excavacions rellevants a Ponent, com les de Philippe Sénac (1988) i Josep Giralt (1991)

a la Lleida dels anys vuitanta. Posteriorment, Joan Eusebi Garcia Biosca (1999) i Xavier Eritja (1997, 2000, 2002, 2009) combinen la documentació i l'arqueologia del paisatge en l'estudi d'aquesta etapa.

Actualment, diversos autors han abordat l'estudi del Ponent andalusí des de marcs diversos. Miquel Barceló et al (1999) i Pere Balaña (2002) atorguen a aquest territori un paper destacat en el context de l'Islam a Catalunya. Flocel Sabaté (1998) promou una nova visió de la Lleida islàmica com a articuladora del territori. Jordi Bolòs (2002, 2013, 2015, 2023), des de la història del paisatge, aporta una base fonamental per entendre l'evolució del territori ponentí durant l'Edat Mitjana. Cal destacar també la tasca de Jesús Brufal (2010, 2013), qui ha ofert una visió de conjunt –encara que potser massa ambiciosa segons Ramon Martí (2015)– sobre els espais urbans i rurals i la societat andalusina a la plana de Lleida. En la mateixa línia, investigadors com Anna Camats (2011, 2014), Jesús Corçà (2014) o Marta Monjo (2016), entre altres, estan contribuint amb estudis locals que resulten imprescindibles per construir un relat historiogràfic del passat islàmic de Ponent, encara avui en procés de definició.

4.2. Espais ocupats i demografia

Quins són els precedents dels assentaments altmedievals? Quins patrons seguirien en l'ocupació del territori? Qui organitza i articula el paisatge? Qui hi habita? I la conquesta feudal, què suposa en l'estructura de poblament de Ponent? Anem a fer un recull de les principals evidències que tenim, un exercici cabdal per poder construir la recerca que ha de venir.

Distribució humana del territori

Un dels elements clau en aquesta recerca és l'ocupació del territori: saber on és la gent i per quines raons han escollit aquells espais. Tot i que la distribució del poblament aporta dades fonamentals per entendre el procés de formació de la societat andalusina és un dels aspectes del que menys informació tenim (Negre 2013: 86). La tasca, com hem anat repetint, tampoc és senzilla per la falta de dades, i per això la historiografia, en els darrers anys, s'ha ajudat d'estudis interdisciplinaris.

La toponímia, a falta de prospeccions i documentació, és la disciplina més recurrent i útil per determinar l'ocupació humana del territori, sobretot a l'hora de reforçar o descartar hipòtesis. Xavier Eritja (1999), per exemple, utilitza fonts feudals, prospeccions arqueològiques i, també, referències toponímiques per entendre l'ocupació al Baix Segre. Ell mateix ens diu que l'estudi toponímic és vàlid només si es pot contrastar amb fonts arqueològiques o escrites, ja que si no ens pot portar a interpretacions sense suport històric (1999: 179). També és utilitzada per Marta Monjo (2016: 8) defensant l'origen musulmà d'alguns assentaments del Baix Segre o per Philippe Sénac (1991: 400) per defensar estructures agràries com els rafals a la Franja. Per contra, alguns cops, pot complicar la investigació com mostren Francesc Fité i Cristina Masvidal (2015: 217-212) en el seu treball sobre Àger, en què la toponímia els planteja més dubtes que certeses a l'hora de reforçar l'origen andalusí del recinte fortificat. Per tant, el podem considerar un mètode útil per plantejar hipòtesis, però alhora perillós, motiu pel qual cal contrastar els resultats que ens ofereix amb altres metodologies de recerca.

Un altre element que pot determinar l'ocupació humana és el paisatge. Com hem dit en presentar el context espacial del treball, el territori presenta realitats paisatgístiques diferenciades segons la zona de Ponent i això hauria definit patrons d'assentament diversos. Jordi Bolòs (2002: 8-9) defensa que el paisatge ens permet conèixer més bé un indret, com era la societat que el va ocupar i quines eren les realitats econòmiques. Camins, marges, espones o límits reflecteixen, per una banda, adaptacions a les noves realitats i, per altra, continuïtats per la seva pervivència al llarg dels segles (Bolòs 2023: 42).

Normalment, s'ha entès la medievalització del paisatge com una transformació decadent de l'herència anterior i no és ben bé així (Bolòs 2015: 118). Primer de tot, per les continuïtats en les dinàmiques d'ocupació prèvies que, segurament, es visqueren durant els primers decennis (Bolòs 2013: 154, Negre 2013: 494), però sobretot per la revolució paisatgística que suposarà el desenvolupament de les infraestructures hidràuliques (Sancho 2012: 75); canvis en el paisatge que, sobretot, es materialitzen en època de taifes i que serien els vestigis que han perdurat fins als nostres dies (Bolòs 2015: 60).

Diversos indicis arqueològics apunten a la pervivència de patrons d'ocupació anteriors a la conquesta andalusina. Un cas destacat és la fossilització del parcel·lari romà, que ha arribat fins als nostres dies i només s'explica per una ocupació continuada del territori, fet que implicaria l'aprofitament dels espais agrícoles antics per part de la nova societat andalusina (Bolòs 2013: 172). Aquesta continuïtat també es reflecteix en la ubicació d'assentaments prop d'antigues vies que seguien les centuriacions romanes. Per exemple, el Tossal de Solibernat, a Torres de Segre (Baix Segre), se situa al costat d'una via pecuària i lluny dels cursos d'aigua principals, fet que indica la reutilització d'un traçat antic com a eix estructurador del poblament (Bolòs 2013: 174, Chavarría 1999: 16). Un altre cas és el de Castellans, situat prop de la via que unia Saragossa i Barcelona, on es van reaprofitar espais preexistents per a l'establiment de nous nuclis andalusins (Brufal 2009: 250).

Aquestes resistències no ens permeten confirmar de manera global si la conquesta musulmana va suposar una ruptura o una continuïtat pel que fa a l'àmbit poblacional. El Bovalar (Seròs), per exemple, presenta un nivell de destrucció i abandonament justament al segle VIII (Monjo 2016: 7).

Mirem en cada un dels espais de Ponent, doncs, quin era el precedent ocupacional de l'espai, com es va produir aquesta transició durant l'ocupació islàmica i en la conquesta feudal per poder tenir una visió de conjunt de l'ocupació de l'espai rural.

Al Segre mig i al Montsec, hi ha hagut ocupació humana continuada des del segle III aC, fins als nostres dies (Baiges et al 2021: 61). La major part dels assentaments estarien vinculats als cursos fluvials (Camats et al 2011: 144). El jaciment de Palous, a Camarasa, i la part central d'aquesta àrea són un bon exemple de la continuïtat d'ocupació entre època romana i baixmedieval. S'hi localitza una vil·la romana que, segles més tard, s'aprofitaria com a assentament musulmà (Alòs, Solanes 2003: 345-347). La situació de la vall hauria afavorit, durant els segles VIII i IX, el pas de contingents islàmics cap a Septimània o Barcelona pel Llobregós. Tot i això, sembla que la població desapareix durant aquest període, ja que gairebé no s'hi troben

jaciments. El Pla d'Almatà a Balaguer, és una de les úniques evidències d'ocupació a l'espai, presenta nivells que poden datar-se en els primers moments del domini islàmic, al segle VIII (Alòs et al 2007: 165).

A la part nord, la vall d'Àger i l'espai entre la Noguera Ribagorçana i la Noguera Pallaresa també hi ha testimonis d'ocupació prèvia a la conquesta i hi perviuriem comunitats mossàrabs diversos segles (Fité, Masvidal 2015: 211). Tot i que sovint els espais allunyats dels cursos fluvials es consideren marginals, aquest cas, o el de Santa Linya –a deu quilòmetres al sud d'Àger–, demostren que l'ocupació podia seguir altres patrons més enllà del riu (Corsà 2012: 773, 797). A la vall del Sió –la zona més oriental del districte– la documentació feudal indica la presència de nombrosos assentaments entorn dels vials cap a l'àrea de Balaguer, també sense seguir el curs de cap riu (Eritja 2002: 76).

L'àrea del curs mitjà del riu Segre és conquerida el 1034 pel comte d'Urgell, Ermengol II, i de manera definitiva pel noble urgellenc Arnau Mir de Tost el 1068 (Fité, Masvidal 2015: 211).

A la Plana del Mascançà, no s'hi detecta una ocupació generalitzada prèvia a la conquesta islàmica. De fet, el naixement d'assentaments on més tard se sobreposaria l'organització feudal seria en època andalusina (Eritja 2000: 295). Ara bé, hi trobaríem assentaments aïllats, com el Tossal del Moro a Castellserà amb moments constructius a finals del segle VIII i assentats sobre les restes de poblats protohistòrics (Escala 2023: 22).

Aquí l'ocupació andalusina s'estendria per tota la plana i tenim un document valuósíssim al qual es fa esment recurrentment en aquest camp de recerca (Barceló et al 1999: 120, Alòs et al 2007: 165, Bolòs 2023: 22, Brufal 2009: 242, Eritja 2000: 297, Sénac 1991: 395). Es tracta d'una crònica d'al-Himyari que caracteritzaria l'ocupació del lloc al segle XI i primera meitat del XII tot dient: "...pel que fa al *fahs maskijàn*, hi ha una gran quantitat d'explotacions (*diya*), conreus i pastures (*al-mara*)".

Els patrons d'ocupació tindrien en compte els condicionants que els presenta el territori. Trobem, doncs, presència humana a les ribes de rius com l'Ondara, el Cercavins o el Corb, així com en reguers, com ho podria ser Barbens o el Palau d'Anglesola; a les zones humides de l'àrea central com Bell-lloc, els Alamús o Bellvís; i als secans de la zona més al nord de la plana com la Guàrdia o el Tarròs (Brufal 2013: 299-341). És a dir, trobem poblament dispers arreu de la plana, documentat, com a mínim, d'ençà del segle IX.

L'espai, sempre amatent a les incursions comtals, es mantingué estable fins al 1078, quan es produí la primera expansió feudal que comportà la incorporació de part de la plana als comtats d'Urgell i Barcelona, i amb ella, l'arribada dels primers colons cristians (Foguet 2017: 32). No obstant això, la conquesta almoràvit del 1102 truncaria aquestes expectatives comtals i provocaria la despoblació de l'àrea més oriental de la plana durant prop de cinquanta anys, situació que es mantindria fins just abans de la conquesta definitiva de Lleida, l'any 1149 (Foguet 2017: 32, Eritja 2000: 299). La colonització de l'espai aniria acompanyada per un aprofitament d'estructures musulmanes, en un primer moment, com podem veure a Margalef, el 1161, on un habitatge aprofitaria l'estructura musulmana (Foguet 2017: 33).

A Castellldans i la seva àrea d'influència l'ocupació prèvia depèn de la zona. A la part meridional de les proximitats de Castellldans no trobem precedents històrics, però a la septentrional trobem assentaments com Cal Xammar, Campo Santo I o Vimferri II de tradició romana tardoantiga (Brufal 2013: 286). Al sud, més allunyat de Castellldans, també trobem alguns indicis d'ocupació com Vilans de Reig (els Torms), que es data a finals del segle VII (Nieto, Escala 2004: 280).

L'establiment musulmà a l'espai buscava llocs elevats, pel control territorial, com també barrancs o comes (valls petites) humides que permetrien el desenvolupament de l'agricultura (Brufal 2013: 295). Seguint aquests criteris, doncs, trobem ocupació a tot l'entorn de Castellldans amb Manxerri, Timorell I o Mas de Melons (Brufal, 2013: 208) i a l'est, al límit fronterer del districte, Vinaixa (Brufal 2013: 151, 254). Aquesta

ocupació creixeria als segles XI i XII amb l'assentament d'almúnies en mans de les elits lleidatanes (Brufal, 2013: 105).

L'espai és conquerit pels cristians juntament amb Lleida el 1149 (Brufal 2013: 295), i serà reorganitzat a partir de termes castrals (Brufal 2013: 251).

Finalment, a l'àrea del curs inferior del riu Segre, trobem la *madina*, que controlaria tot el districte, i el Baix Segre. Malgrat que el treball analitza les zones rurals, cal fer menció de *Larida*. La *Ilerda* romana era seu provincial i episcopal en temps visigots (Ripoll, Velázquez 1995: 60). Tot i que des de la caiguda de l'administració romana havia patit un procés de despoblació, les elits militars i eclesiàstiques seguien allà. La capitulació de Lleida a l'arribada dels contingents musulmans és assumida, malgrat no estar documentada (Matí 2011:12), i també es considera que en els primers moments es mantindrien les seves estructures prèvies (Sancho 2012: 34). L'ocupació de la ciutat no es trencaria en aquests anys de conquesta i arribaria un moment en què la reputació de *Larida* transcendiria fronteres (Sancho 2012: 83).

Lleida acabarà caient en mans de Ramon Berenguer IV de Barcelona i Ermengol VI d'Urgell el 1149 (Sancho 2012: 80). Poc després, el 1150, Lleida rebria una carta de poblament en què es reconeixeria la sobirania de la ciutat (Pacheco 2022: 74), però amb el nou model de fraccionament del poder, l'antiga *madina* perdria el seu paper de domini sobre l'entorn a favor de les noves senyories (Monjo 2016: 15). Tot i el canvi de règim, es creu que part de la població musulmana es quedaria a la ciutat, desplaçant-se a les perifèries (Pita 1977: 21).

El Baix Segre, al sud de la *madina*, comptaria amb precedent ocupacional important, segurament per les condicions òptimes que proporcionava el riu Segre. Un exemple excepcional i singular del precedent d'ocupació és el Bovalar, un poblat amb conjunt basilical creat *ex novo* al segle VII i destruït a la segona meitat del segle VIII (Palol 1989: 8, 1999:145, Baiges et al 2021: 64, Navarro, Gurt 1999: 118). També trobem altres jaciments com els Vilàs (Aitona) o Alcarràs, si bé la seva cronologia acaba entorn el segle V (Pita 1973: 122).

Alguns topònims indicarien que l'ocupació seria d'origen andalusí com el Carratalà o Aitona (Monjo 2016: 8). Una ocupació que aniria a l'alça en període de taifes i, sobretot a partir del segle XI, amb assentaments com Gebut, Utxesa, Rodamilans, Tossal de Solibernat, Vinganya o Aviganya que acollirien migració de les àrees orientals de la frontera (Brufal 2010: 355, Eritja 1997: 181). La documentació feudal dona notícia d'aquesta xarxa d'assentaments al segle XI, hereva dels quatre segles de domini musulmà (Monjo 2016: 9).

Aquest espai cauria en mans cristianes el 1149, com la *madina*. El repartiment del territori entre els Comtats d'Urgell i Barcelona, deixaria el Baix Segre en mans d'Ermengol VI d'Urgell (Monjo 2016: 16). L'ocupació hi perduraria com ho demostraria la donació de Vinganya al Monestir de Poblet el 1151 o, el 1173, la d'Aviganya als Templers del Castell de Gardeny de Lleida (Eritja 1997: 182-184). Tot i que la dinàmica de concentració de població era imparable, nuclis com Soses, Torres de Segre, Gebut, Aitona, Carratalà o Seròs perdurarien (Monjo 2016: 18).

Composició de la societat

Deixant de banda el vessant geogràfic de l'ocupació andalusina, ens caldria entrar en l'ocupació humana. Qui eren aquesta gent? Colons musulmans? Comunitats cristianes resistents? Com va ser la seva adaptació al nou ordre polític? Quanta gent hi havia? Són preguntes difícils de respondre per les problemàtiques que presenta el període. Tot i això, segons les dades que tenim actualment podríem definir algunes generalitats.

Durant la Hispania visigoda es viu una davallada demogràfica a les ciutats. Marta Sancho (2010: 88) ho justifica per la confluència de causes naturals i moviments migratoris que haurien protagonitzat persones dependents en cercant una vida millor. Sancho també esmenta un empobriment de l'aristocràcia que els portaria a desplaçar-se a altres indrets que majoritàriament no s'han localitzat, però que en trobem algun exemple com el Bovalar o Puig Rom, a Roses. Afirmar també que el discurs historiogràfic tradicional parla de retrocés tècnic, decadència econòmica, davallada demogràfica, desorganització i desestructuració social, sense tenir en compte que el que

hi ha són canvis en el model socioeconòmic i en les formes d'ocupació del territori, en què la població s'organitzaria fora de la ciutat (Sancho 2010: 83, 86).

L'arribada d'àrabs i berbers suposaria una transformació social, cultural i, sobretot, religiosa que seria palpable a llarg termini. Tot i no tenir documentació que ho xifri, Balaña (2002: 19) parla que d'entrada, al segle VIII, un 16% de la població es convertiria a l'Islam, amb les aristocràcies locals com a protagonistes fruit dels pactes que els hi mantindrien privilegis i propietats. En tot cas, l'arribada de grups ètnics, que s'assentarien en comunitats tribals i clàniques (Sancho 2012: 93), no suposaria la substitució dels indígenes. Els topònims cristians o les necròpolis corroborarien la convivència entre els nouvinguts i la població autòctona (Brufal 2013: 357, Bolòs 2023: 23).

Balaña (2002: 20-21) estima que fins al segle X no hi hauria un grau més alt d'islamització al que avui seria Ponent; un procés que s'acceleraria gràcies al patronatge i la clientela, així com als matrimonis mixtos, molt comuns a la frontera. Malgrat tot, un percentatge important de la població no acceptaria mai la islamització i subsistirien, com a mínim fins al segle X, algunes comunitats cristianes arabitzades en àrees marginals (Balaña 2002: 21, Bolòs 2015: 60). Aquestes transicions lentes i sense ruptures generalitzades també explicarien la pervivència d'alguns elements culturals com per exemple les tècniques constructives. Moltes construccions andalusines que trobem a Ponent seguiran processos hereus de la tradició hispanovisigoda (Brufal 2013: 357).

Els canvis polítics derivats de la desaparició del Califat de Còrdova provocaren transformacions socials significatives, com ara la iniciativa de les elits locals per organitzar i consolidar el territori, un aspecte que abordarem més endavant. Aquests canvis es materialitzaren, al segle XI, en noves formes de relació entre la ciutat i l'espai rural, i en la proliferació d'almúnies propietat d'aquestes elits (Brufal, 2010: 351). Tot plegat ens planteja interrogants sobre quina era la força de treball d'aquests assentaments: eren persones lliures?, estaven sotmeses a algun règim senyorial?,

formaven part de comunitats camperoles autònomes? Malauradament, avui dia encara no disposem de prou evidències per donar-hi una resposta definitiva.

Després de la conquesta comtal, els habitants musulmans de Lleida no van ser obligats a convertir-se al Cristianisme. Ara bé, tot i deixar-los viure sota domini cristià, molts, haurien marxat a les perifèries de la ciutat, on se'ls va respectar la seva comunitat, organitzades en aljames. Una situació que seria similar a les zones rurals (Sancho 2012: 80).

Pel que fa a densitat de població és complicat establir generalitzacions per tot el territori de Ponent. Tenim, però, el testimoni del cronista al-Himyari que descriu el *fahs Maskigan* com un espai densament poblat (Barceló et al 1999: 120). Jesús Brufal (2009: 243) afirma que la densitat d'almúnies i alqueries localitzades als secans de Ponent permetrien confirmar una densa ocupació d'aquests espais. Sobre la zona del Segre mig, Jesús Corsà (2012: 797) nega que siguin àrees marginals, però també nega que es tracti d'un espai densament poblat. Poden semblar sentències ambigües, però encara no hi ha estudis suficients que permetin concretar la densitat de població que trobem a Ponent. Si bé Pere Balaña (2002:82) afirma que per cada cap de família es podrien comptar 4 o 5 persones, caldria veure en quin tipus d'assentaments o zones seria aplicable aquesta equació. En aquest sentit, Helena Kirchner i Carmen Navarro (1994: 168), concretament parlant de zones irrigades, creuen que cal una anàlisi localitzada i interdisciplinària de cada un dels espais ocupats per establir caracteritzacions generals.

4.3. Organització i transformacions del territori

Com hem vist, els patrons d'ocupació es guiaven en gran part per les característiques naturals dels diversos espais de Ponent. A aquests condicionants, cal afegir-hi una voluntat clara d'ordenar i organitzar el territori, més o menys planificada segons el moment d'al-Àndalus. Malgrat que molts espais ja tenien precedents d'ocupació, es van desenvolupar processos d'organització de l'espai rural amb diversos agents com a protagonistes, una articulació espacial que, en alguns casos, va transformar profundament el paisatge, com és el cas de les infraestructures hidràuliques.

En aquests processos podem identificar tres actors principals: les comunitats camperoles, l'Estat musulmà i les elits urbanes.

Les comunitats camperoles explotaven directament l'espai rural i disposaven d'autonomia per definir les estratègies agrícoles. La implantació de sistemes hidràulics va possibilitar una agricultura intensiva i especialitzada, en contrast amb el camperolat servil i l'agricultura extensiva de secà del sistema feudal (Sancho 2012: 91, Kirchner, Navarro 1997: 160). Tot plegat ens presenta unes comunitats pageses aparentment sense autoritat formal, però amb un paper actiu i sovint central en l'organització del territori, sobretot durant els primers segles de presència musulmana.

L'Estat musulmà, en el període de conquesta, va impulsar una xarxa d'assentaments defensius per estabilitzar la frontera (Negre 2013: 494-496). Un cop consolidada, a principis del segle IX, es promou un segon procés de fortificació amb la construcció d'elements defensius tant al món rural com a les ciutats, moltes de les quals es van dotar de noves muralles (Giralt 1991: 74, Bolòs 2023: 20, Brufal 2013: 299).

Les elits urbanes van guanyar protagonisme després de la descomposició del Califat, a partir del segle XI. Aquestes intervindran cada cop més en el territori mitjançant la creació d'assentaments privats i la consolidació de sistemes hidràulics (Negre 2013: 510, Sénac 1991: 395-396).

En aquest marc, podem distingir diverses fases d'organització del districte, algunes que expressen continuïtats i d'altres que reflecteixen canvis evidents. La primera fase correspon a assentaments primerencs dels segles VIII i IX; la segona, a una reestructuració del districte fronterer de Lleida durant els segles IX i X; i finalment, una tercera etapa d'urbanització i nova colonització de sectors marginals a partir del segle XI, amb les taifes (Eritja 1997: 186-189).

Del segle VIII en tenim poca informació. A part de la presència de destacaments militars, es pot plantejar una certa continuïtat amb les dinàmiques d'ocupació

tardoantigues, amb una presència creixent de petits assentaments agropecuaris (Negre 2013: 494). És també en aquest moment en què apareixen els palaus fiscals – propietats de l'Estat – i altres assentaments amb funcions similars, que podrien haver estat els primers elements articuladors de la nova realitat sociopolítica. Aquest sistema, tanmateix, decauria amb la fi d'aquest vell ordre a la segona meitat del segle VIII (Folch, Martí 2015: 101-106, Negre 2013: 494-496).

A partir del segle IX, l'autoritat pública donaria un rol organitzatiu important a les ciutats i nous centres territorials com els *husun* (Negre 2013: 494). Seria amb 'Abd ar-Raḥmān II (822-852) que es començaria a vertebrar el territori mitjançant una xarxa de fortificacions i l'emmurallament de les ciutats (Giralt 1991: 74). A Ponent, els Banū Qasī jugarien un paper destacat en l'estructuració de la vall de l'Ebre, fet explicable pels seus vincles socials amb el medi rural i la necessitat de consolidar una base territorial forta (Brufal 2013: 318). En l'àmbit defensiu, trobem tres arcs principals: un al voltant de Lleida; un segon al sector de Balaguer; i un tercer, proper a la frontera feudal, amb *husun* centrals que exercien funcions de vigilància i protecció de les comunitats rurals (Giralt 1991: 74-76).

En aquest context es planteja el dubte sobre l'ordre d'implantació: què va ser primer, les comunitats camperoles o les fortificacions? La presència d'assentaments –com les alqueries– prèvia a la fortificació, indicaria que serien les comunitats pageses les que marcarien l'organització territorial, al marge de la política defensiva de l'emirat (Sancho 2012: 94).

El procés de fortificació rebria un nou impuls amb l'aparició del Califat. 'Abd ar-Raḥmān al-Nasir impulsà reformes per augmentar el control públic sobre la frontera. Aquestes mesures suposaren canvis en els models d'ocupació de l'espai rural, amb una explotació intensiva de les terrasses fluvials mitjançant noves infraestructures hidràuliques, i amb un sistema de control social i fiscal basat en la interacció entre ciutats productores de manufactures i el camp proveïdor de béns agrícoles (Negre 2013: 509-510, 545-546).

La introducció i expansió de la irrigació suposà un punt d'inflexió en la configuració de l'espai rural de Ponent. Tot i que ja es feien servir clamors i reguers en èpoques anteriors, és probable que durant el període andalusí es produís un increment notable de les terres irrigades o l'ampliació d'espais que ja es regaven (Bolòs 2023: 20). Alguns autors, com Ramon Martí (1989: 433-434), defensen que aquests espais hidràulics foren impulsats per camperols nouvinguts, que haurien introduït les tècniques de regadiu. Tanmateix, el consens historiogràfic apunta que les grans canalitzacions estigueren més aviat vinculades a iniciatives urbanes, i que no es poden datar abans de la segona meitat del segle X, quan la densitat d'assentaments ja era suficient per a construir-les i mantenir-les (Negre, 2013: 546). Es tracta d'un espai rígid, com expliquen Kirchner i Navarro (1994: 161), determinat per la captació d'aigua, la capacitat de la séquia principal i l'orografia. En aquest sentit, si es volia ampliar el regadiu més enllà de l'àmbit previst en el moment de construcció, calia desenvolupar noves infraestructures, fet que confereix a aquests sistemes uns límits força estables i una fossilització visible en el paisatge agrari. A Ponent trobem nombrosos exemples d'aquestes estructures, tant al Segrià (Bolòs, 2023: 20), com en altres punts, com ara els tres nuclis de Tornabous coneguts com la Guàrdia, l'Espígol i el Tarròs (Brufal, 2013: 342–344).

La caiguda del Califat el 1031 comporta, com ja hem vist, una puixança de les elits urbanes. És en aquest context del segle XI que es consolida una nova forma de relació amb el món rural, amb la proliferació d'explotacions patrimonials *ex novo*, per damunt de les antigues alqueries (Brufal 2009: 252). Un dels elements més característics d'aquesta nova etapa són les almúnies (*munà*), establiments rurals apareguts en època de taifes. Sovint associades a les necessitats militars derivades de la *fitna* del segle XI, aquestes almúnies sorgiren com a resultat de concessions públiques (*iqtā'*) de terres i propietats a les elits que prestaven serveis militars als diferents reis de taifes. Això provocà l'ocupació de noves terres que fins aleshores no s'havien explotat intensament. Aquestes explotacions es dotaven sovint de torres defensives, conformant un nou sistema de defensa vinculat a les principals vies d'accés al territori (Negre 2013: 507-514). La seva proliferació també afavorí l'expansió de les xarxes hidràuliques i un augment de la productivitat en les àrees amb sòls més rics, en detriment de les zones septentrionals, on el nombre d'almúnies és molt menor (Brufal 2010: 350).

Tot plegat ens mostra una realitat dinàmica i canviant al llarg dels segles andalusins, que contradiu els plantejaments historiogràfics tradicionals que assignaven a la ciutat el paper exclusiu d'articulació territorial (Manzano 1991). En aquest sentit, cal reivindicar el paper organitzatiu que també tenien les comunitats rurals com a protagonistes organitzadores del territori, especialment en els primers moments, però també al llarg de tot el període andalusí.

4.4. Assentaments altmedievals a Ponent

Un altre element essencial per entendre el poblament musulmà són els assentaments. Les estructures d'hàbitat, d'explotació del paisatge o de defensa mostren l'ús que es feia de l'espai ocupat i permeten entreveure com vivien i s'organitzaven les comunitats que hi estaven establertes.

Models d'assentament

Fent una mirada enrere, la realitat dels assentaments que es trobaren els musulmans a Ponent en el moment de la conquesta és complexa i poc coneguda. Tot i això, les intervencions arqueològiques d'urgència dutes a terme en les darreres dècades n'han permès una millor comprensió. Es tracta d'un model marcat per la desaparició de l'Imperi Romà, amb la desintegració de les *villae* i l'aparició de noves formes d'assentament.

Durant el període antic la *villa* i el *fundus* són els elements clau per controlar les relacions de producció que permeten el desenvolupament de la formació social (Negre 2013: 481). Entre finals del segle III i la primera meitat del segle IV es constata l'abandonament d'alguns establiments rurals, mentre que en altres sectors hi ha indicis de reocupació i transformació de les estructures existents (Chavarría 1999: 22). D'altra banda, alguns d'aquests establiments continuaren actius sense canvis substancials fins al segle V (Chavarría 2007: 114). És el cas, per exemple, d'El Romeral (Albesa) (Marí, Revilla 2018), Marí i Bonany (Balaguer), el Reguer (Puigverd d'Agramunt) o el Vilet (Sant Martí de Riucorb), que entre finals del segle IV i el segle V viuen un moment

d'expansió (Navarro 1999: 142). Aquests canvis serien conseqüència de les invasions bàrbares, que segons les fonts textuais implicaren la destrucció de petits establiments i la creació de grans explotacions en què petits i mitjans camperols treballarien com a agricultors independents (Chavarría 1999: 22).

A partir de la segona meitat del segle V, es fa més difícil detectar la presència d'una aristocràcia vinculada a les residències rurals hispàniques (Chavarría 2007: 115) i als segles V i VI desapareixen els registres de *villae* de tradició romana a Catalunya (Folch 2022: 101, Folch, Gibert, Martí 2015: 94). Alguns exemples com la *villa* d'El Romeral (Albesa) o la *villa Fortunatus* (Fraga) són abandonats entre la segona meitat del segle IV i la primera del segle V (Gibert 2023: 80).

En aquest context apareixen nous assentaments que tenen poc a veure amb els seus precedents (Folch 2022: 101). Els més antics es localitzen prop d'antigues *villae*, de les que sovint retallen o ocupen totalment les estructures abandonades (Gibert 2023: 91). Es poden identificar tres tipus principals de canvi funcional de la *villa* romana: la reutilització dels espais residencials per a activitats productives –amb la construcció de dipòsits, *dolia*, canalitzacions o nous murs–; l'aprofitament d'antics espais d'hàbitat com a zones funeràries; i la conversió d'estructures preexistents en edificis de culte cristià, com oratoris o esglésies, com les de Vilagrassa o Albesa (Chavarría 1999: 25). Aquest nou model d'assentament es consolidaria cap a mitjan segle VI (Gibert 2023: 93).

Pel que fa a nous establiments, en podem identificar tres tipus diferents: poblats amb precedents de *villa* romana –que acabem de veure–, poblats de nova planta seguint tradicions constructives del centre d'Europa –amb cabanes de fusta i retalls subterranis–, i poblats situats en alçada seguint tradicions mediterrànies amb ús extensiu de la pedra (Roig 2009: 211- 212, 233, Escala et al 2011: 245, Negre 2013: 491).

Pel que fa a jaciments representatius d'aquesta època de transició (segles V-VIII), podem destacar els següents:

Palous (Camarasa): jaciment amb precedent de *villa* romana on es detecta una necròpolis amb aixovars funeraris datats als segles VII-VIII (Martí 2011: 20). Tot i no documentar-se cap espai d'hàbitat associat a aquell període, la presència d'un assentament anterior i posterior fa plausible el reaprofitament de l'espai (Alòs, Solanes 2003: 347). És un bon exemple de continuïtat en l'assentament andalusí.

Bovalar (Seròs): juntament amb Puig Rom, fins fa poc era l'únic jaciment que aportava informació arqueològica per aquest període (Escala et al 2011: 245). Descobert el 1943, les excavacions van començar als anys setanta i finalitzaren el 1987 (Palol 1989: 5-7). S'hi documentà un temple cristià rural tardoantic amb estructures d'habitació annexes (Sales 2015: 425). Situat sobre un petit altiplà a 120 m del Segre (Sales 2015: 423), presenta tres fases: un nivell amb sitges i el temple, una ampliació del temple sobre enterraments, i una última fase del regne visigot. Un incendi al segle VIII –coincidint amb la conquesta musulmana– va segellar el jaciment (Martí 2011: 12, Roig 2009: 214), dotant-lo d'un alt valor històric per la informació que aporta (Palol 1999: 145). S'identifica com a assentament en altura, amb tradicions mediterrànies i ús extensiu de la pedra (Roig 2009, Escala, Mulet, Colet 2011: 245). Recentment, es considera plausible que fos un conjunt monàstic per l'entitat d'alguns dels materials localitzats, especialment els de caràcter litúrgic, i la disposició arquitectònica del conjunt (Sales 2015).

Tossal del Moro (Castellserà): tot i ser conegut des dels anys 70, no es documenta presència visigòtica fins al 2006 (Escala, Mulet, Colet 2011: 246). És un assentament situat al cim d'un turó amb dues fases cronològiques sense continuïtat entre elles: una entre els segles V - II aC i una altra entre mitjan segle VII i inicis del VIII dC. Aquesta darrera ocupa i reforma les estructures ibèriques, incloent-hi una nova muralla (Escala et al 2011: 245, 251). L'hàbitat està format per una bateria de cases adossades a una muralla que encerclaria tot el tossal.

La Fogonussa (Sant Martí de Maldà): localitzada en una serra lleugerament elevada amb domini visual sobre la plana (Escala et al 2016: 244). Malgrat ser conegut des del segle XX, la major part d'informació prové d'una excavació preventiva el 2010.

El jaciment conté nivells ibèrics (segles IV-II aC), romans amb forns de calç (segles II-III dC) i una extensa necròpolis (segles III-VI dC) amb 46 enterraments, principalment inhumacions primàries orientades d'est a oest (Escala et al 2016: 250-252). L'hàbitat s'articula en cabanes excavades parcialment al subsol, amb un barri posterior datat entre els segles VI-VII, amb carrers, clavegueres i murs (Escala et al 2016: 254).

Vilans de Reig (Els Torms): malgrat l'absència de ceràmica, les restes arqueofaunístiques han permès datar-lo (Nieto, Escala 2004: 275-276). S'hi documentaren cinc sitges i dues inhumacions: una individual sense aixovar i una altra doble amb ofrenes càrnies, fet excepcional per al període (Nieto, Escala 2004: 277). No es coneix la zona d'hàbitat, però aquestes estructures d'emmagatzematge no devien estar gaire allunyades del nucli de població (Nieto, Escala 2004: 280). Les datacions apunten que seria de finals del segle VII. S'interpreta com una comunitat agrícola allunyada dels grans centres de població, amb rituals funeraris ancestrals no relacionats amb la tradició hispanoromana (Nieto, Escala 2004: 280).

Aquest període representa, doncs, la dissolució de l'aparell baiximperial i la creació d'un nou model d'assentaments orientats a la producció agropecuària, probablement gestionats per comunitats camperoles. Tot i això, la presència predominant de sitges podria indicar l'existència d'un excedent productiu i, per tant, un sistema dominical que controlava aquesta producció (Folch 2022: 106). De fet, s'han documentat explotacions de dimensions reduïdes i caràcter familiar –amb una sola construcció– que podrien correspondre's amb una situació jurídica similar a la de les tinences i podrien representar la pervivència d'un model de gestió rural amb arrels en l'època del Baix Imperi, vinculat al sistema del colonat. (Folch et al 2011: 100).

A partir de la conquesta musulmana, a mitjan segle VIII, els patrons d'assentament comencen a canviar, tot i que es poden observar certes continuïtats, especialment en els primers moments de l'ocupació.

En primer lloc, durant la conquesta, apareixen nous elements vinculats al context bèl·lic. L'avenç de les hosts islàmiques en territori enemic feia necessari assegurar i

consolidar el territori conquerit. És en aquest marc que sorgeixen les ràbites i les talaies. Com hem dit, Mussa ibn Nussair ordenà deixar guarnicions en ràbites a les posicions frontereres, identificables sobretot a través de la toponímia major –com la Ràpita del Montsià o la de la Noguera–, però també mitjançant la microtoponímia –recollida en capbreus, fogatges o testaments– (Balañà 2002: 16). El Pla d’Almatà, origen de la *madina* de Balaguer, n’és un exemple paradigmàtic: un assentament amb funcions de campament militar creat en el moment de la conquesta, que servia com a base per a les expedicions cap a Septimània –seguint el curs del Segre– i per controlar el territori (Camats et al 2014: 623). Entre el 711 i el 788, també es configura una xarxa de talaies (*talī’a*) que controlaven el territori i es comunicaven entre si (Balañà 2002: 17, Martí 2011: 14). Aquests elements evolucionarien posteriorment en noves formes, com els *burġ* o *hiṣn*, de les quals parlarem més endavant.

Pel que fa a les continuïtats, un exemple del que ja hem parlat són en els palaus rurals, derivats de les antigues *villae* germàniques (Folch, Gibert, Martí 2011: 101, Negre 2013: 494). Eren noves explotacions agrícoles de titularitat pública i amb una funció fiscal (Martí 2006: 165, Bolòs, Bonales 2023: 24, Negre 2013: 496). Ramon Martí (2011) ha pogut caracteritzar aquests elements i assenyala que, tot i que alguns autors en situen l’origen en època visigòtica (Bonassie 1975-1976: 144-153) o romana (Nolla, Casas 1984), la seva funcionalitat seria pròpia del període musulmà, coneguts com a *balāṭ*. Martí en distingeix dos tipus: uns de caràcter periurbà, situats prop de seus episcopals o nuclis destacats, i d’altres de caràcter viari o territorial, amb funcions estratègiques de control (Martí 2011: 17). Eren assentaments reduïts amb accés directe al territori que explotaven. Tanmateix, aquests *balāṭ* perdrien aviat les seves funcions originals, donant pas a nous models de recaptació i control fiscal (Martí 2006: 165).

A partir del segle VIII, comencen a aparèixer models d’assentament nous i més diversificats. Si la sistematització dels assentaments en temps de guerra és relativament senzilla, un cop instaurat el poder Omeia, la situació es complica. La gran varietat de termes emprats en la documentació andalusina i feudal dificulta la delimitació de les característiques pròpies de cada tipus d’assentament (Brufal 2013: 238). Això complica, també, establir si l’origen de la gestió comunitària d’alguns d’aquests assentaments és

andalusina o bé una herència tardoromana, així com la relació amb els antics assentaments, elements clau per entendre els ritmes d'integració a la nova societat andalusina (Negre 2013: 87). Tot i aquestes dificultats, intentarem caracteritzar els principals tipus d'assentaments que trobem a Ponent.

En l'àmbit militar, trobem una xarxa més o menys densa de fortificacions majors —els *ḥiṣn* o *qal'a*—, connectades amb torres de guaita (*burğ*), també identificades en les fonts com almenares, fars o cireres (Balañà 2002: 67). Aquestes línies de fortificació, destinades a controlar passos, cursos fluvials o vies de comunicació, tot i ser hereves del principi de la dominació, s'estabilitzarien a finals del segle IX i es consolidarien durant el regnat de 'Abd ar-Raḥmān III com a resposta a les incursions cristianes (Giralt 1991: 74). En diverses cròniques àrabs del segle X, ja s'esmenten fortificacions a Balaguer o Àger (Fité, Masvidal 2015: 211, Giralt 1991: 68). A Ponent, se n'han identificat prop de 15 (Sénac 1991: 396), la majoria associats a hàbitats rurals. És possible que exercissin funcions de centre de petits territoris, així com espais de refugi (Sénac 1991: 397). Tot i que la funció militar és evident, resta per aclarir el grau d'implicació de les comunitats camperoles en la seva construcció i no és clar si aquestes fortaleeses són el nucli originari del poblament rural o, per contra, són assentaments desenvolupats sobre una estructura rural prèvia (Barceló et al 1999: 118–119, Sancho 2012: 94).

Amb la caiguda del Califat, l'espai fronterer es militaritza fortament. La *madina* de Balaguer estava envoltada per una xarxa de *ḥiṣn* imponent. També trobem fortaleeses a Os de Balaguer o Algerri, que resistiren després de la caiguda de Balaguer, fet que demostra la capacitat defensiva de les fortificacions rurals (Brufal 2013: 114). En la documentació comtal, aquests *ḥiṣn* apareixen esmentats com a *castrum* o *castellum*: hàbitats fortificats de segon nivell, per sota de les ciutats, però que seran claus per a l'expansió del model feudal en els territoris conquerits (Eritja 2009: 75–76).

Les alqueries (*qarya*) serien, juntament amb les fortaleeses, l'expressió bàsica de l'organització sociopolítica andalusina, i estructurarien l'hàbitat rural entre els segles VIII i X. A la zona de Ponent, es calcula que l'àrea d'influència de cada *ḥiṣn* abastaria entre 7 i 10 alqueries, tot i que algunes d'aquestes s'organitzarien de forma autònoma,

sense necessitat de dependre d'un *ḥiṣn* (Sancho 2012: 95). Aquestes comunitats camperoles estaven constituïdes per grups d'entre 5 i 10 cases, amb certes estructures defensives pròpies i formades per homes lliures, amb propietat individual, col·lectiva on règim de masoveria, i que disposaven d'elements comunals com pous, forns o pastures (Balaña 2002: 67–79, Negre 2013: 337).

Les fonts feudals anomenaran aquests assentaments amb el terme *villa* (Corsà 2012: 729). De fet, el mot *villa* s'utilitza sovint de manera genèrica per designar assentaments al territori, i pot referir-se tant a antigues alqueries com a hàbitats de nova planta, com les *Vilanova*. En qualsevol cas, després de la conquesta comtal, les *villae* esdevindran les cèl·lules bàsiques de la colonització (Eritja 2009: 77–80).

Vinculades a les alqueries, trobem altres formes d'assentament amb funcions eminentment ramaderes, com els *rafals* i els *marj*, aquests darrers associats a terres de pastura comunal. El terme àrab *marj* designa clarianes herboses o prats naturals, habitualment aprofitats com a zones de pasturatge col·lectiu. D'aquest mot deriven diversos topònims, com ara *Margalef*, documentat a la serra de la Llena i a la Femosa (Balaña 2002: 81). Jesús Brufal (2013: 276) n'identifica prop de Castelldans, proposant una possible relació entre *marj* i el topònim *Matxerri*, si bé adverteix que la manca d'evidències documentals o arqueològiques fa aquesta identificació incerta. Amb la instauració del Califat Omeia de Còrdova, a partir de l'any 929, s'intensificà el control urbà sobre els territoris rurals, en un context en què la ramaderia, en expansió des de dècades enrere, guanyà pes com a activitat extractiva. Aquest creixement comportà l'ampliació de les zones de pastura i la creació de prats artificials per a ramats comunals, sovint vinculats a assentaments de tipus *rahl* (Negre 2013: 513).

Amb la caiguda del Califat, Lleida esdevé capital de taifa l'any 1039. Aquest nou escenari comportà transformacions socials significatives i l'agreujament de les disputes internes entre les elits urbanes pel control polític i econòmic de l'espai al llarg dels segles XI i XII. En aquest context, i com a resultat de la puixança d'aquestes famílies, aparegueren nous assentaments rurals coneguts com a *munya* o almúnies, assentaments privats propietat d'aquesta aristocràcia urbana (Negre 2013: 339). L'almúnia,

progressivament, anirà ocupant l'espai d'alqueries i assentaments menors en el marc d'un procés de privatització i acumulació de propietats que afectava la societat andalusina. Un exemple d'aquest fenomen és Vensilló, on els grans terratinents acaben apropiant-se de les terres comunals (Brufal 2013: 323).

Les fonts feudals posteriors identifiquen sovint aquestes almúnies com a *turris*, formant una xarxa densa i consolidada de poblament andalusí (Eritja 1997: 189). La toponímia associada a aquests assentaments resulta reveladora: molts topònims conserven referències als seus propietaris, sovint personatges destacats de la ciutat, amb formes com *ibn* ('fill de') o *banū* ('grup clànic') (Eritja 2009: 79). Tot i que s'associaria a elits urbanes, les famílies poderoses de la perifèria també estarien implicades en el procés (Corsà 2007: 744, 765).

Aquesta realitat corrobora l'existència d'un procés de privatització progressiva de l'espai rural en mans de l'oligarquia urbana, a través de concessions públiques ja documentades des d'un segle abans (Eritja 1997: 189, Negre 2013: 339). En el marc de la *fitna* i de la crisi de l'autoritat central, les elits que oferien serveis militars al poder reberen terres en compensació, fet que es tradueix en l'aparició d'aquests nous assentaments d'origen privat (Negre 2013: 514). Es tracta, en general, de petits nuclis vinculats a un ampli espai d'explotació agrària (Eritja 2009: 78), localitzat en zones de baixa altitud (Sénac 1991: 399).

Aquestes almúnies eren explotacions rurals creades *ex novo* per les elits urbanes, com a part d'un procés de colonització i vertebració dels espais fronterers. En comparació amb altres assentaments d'origen comunal, presentaven una major riquesa i un espai d'explotació més extens (Brufal 2013: 105, 275, Negre 2013: 514, Corsà 2007: 744). Les almúnies integren sovint la funció defensiva dins del mateix espai d'hàbitat, a diferència de les alqueries on aquests elements solen ser exteriors al nucli domèstic (Brufal 2013: 322). Durant la darrera etapa del domini musulmà, sota les taifes i els almoràvits, el procés de concentració de la propietat rural en mans d'un nombre reduït de famílies provocaria la desaparició progressiva dels hàbitats menors (Negre 2013: 516).

Amb la conquesta cristiana, aquests assentaments foren redistribuïts entre els colonitzadors i, juntament amb els *castra*, tingueren un paper fonamental en l'estructuració de les relacions feudals posteriors (Eritja 2009: 79–80).

En darrer lloc en la jerarquia territorial, trobem els assentaments menors, que estarien presents des d'un primer moment i perdurarien durant tot el període de domini musulmà. Philippe Sénac (1991: 398) els caracteritza com a assentaments de superfície reduïda, articulats al voltant d'una torre o fortificació. Sénac afirma que serien hàbitats camperols, dels quals les fonts llatines suggereixen que eren petits propietaris de cases, camps o molins, però dels quals desconeixem el vincle que podrien mantenir amb el poder local o amb l'autoritat de la *madīna*.

El *Maskigan*, per exemple, estaria format per aquest tipus de llogaret o vilar (*ḍiyā'*), amb un hàbitat dispers i menys organitzat que una alqueria (Eritja 2000: 296). Balaña (2002: 77), però, consideraria les *ḍiyā'* com a alqueries. En el marc historiogràfic on ens movem, costa saber amb precisió els límits de cada tipus d'assentament, tenint en compte que arqueològicament no disposem de prou dades i que les fonts, tant àrabs com llatines, utilitzen de manera indistinta alguns termes per referir-se a tipologies diferents d'assentaments.

Caracterització dels assentaments a les àrees de Ponent

Prenent com a punt de partida els diversos tipus d'assentaments que podem trobar a les Terres de Ponent, podem traçar una caracterització per àmbits geogràfics, atenent tant les seves tipologies com a les seves funcions i localitzacions dins del territori.

Situant-nos al sud de l'àrea del Segre mig s'hi documenta l'existència d'assentaments defensius com la Ràpita o el Pilar d'Almenara (Eritja 2002: 76-80), situats prop de cursos fluvials i de les vies de comunicació, fet que els conferiria a aquests assentaments defensius un paper articulador d'una xarxa d'assentaments agropecuaris. Aquest tipus de poblament en alçada també és perceptible més al nord, cap a les zones properes al Montsec.

Jesús Corsà (2012: 730) ha estudiat amb detall l'espai de les Aspres, àrea central d'aquest territori, on destaquen les *qarya* de Santa Linya, Tragó o Os, amb la presència també d'*husn* en turons dominants. Aquests assentaments generen conjunts formats per un nucli fortificat i, prop seu, zones d'hàbitat i espais de conreu que conformen un sistema defensiu i econòmic compacte. En aquest mateix espai, es documenten també diverses almúnies, com l'Almúnia de Jaz, vinculada a Tragó, o d'altres properes a Os i Santa Linya, totes elles ubicades prop dels rius o torrents, i relacionades amb una explotació agrària individualitzada, probablement en mans de notables de les alqueries.

Més al nord, a la vall d'Àger, destaca el castell situat al cim de la vila com a possible *hisn* d'origen emiral. Les seves característiques arquitectòniques, com l'ús de carreus mitjans disposats de través i la presència d'una torre, semblants a altres fortificacions de l'època (Fité, Masvidal 2015: 212-213), fan pensar en un assentament amb funcions de protecció i vigilància del territori, comparable a Santa Linya (Giralt 1991: 68-74). Aquesta vall, situada en una posició clau de pas entre el Pallars i la plana de Lleida, mostra la presència d'assentaments fortificats com a resposta a la condició de frontera inestable que patí aquest espai entre els segles IX i XI.

A la Plana del Mascançà, la documentació àrab ens ofereix una descripció valuosa a través d'al-Himyari, que defineix aquest territori (*fahs maskijān*) com un espai ric en explotacions agrícoles (*diyā'*), conreus i pastures (*al-marā*) (Eritja 2000: 297). La seva descripció també indica que la majoria d'aquests vilars comptaven amb una torre (*burğ*) o bé amb refugis subterranis per protegir-se dels enemics (Bramon 2000: 113), testimoni d'un poblament dispers amb capacitat defensiva mínima, però adaptat al context de frontera.

Jesús Brufal (2013: 306-319) ha estudiat en detall els assentaments del Mascançà, destacant exemples com Barbens, on es proposa l'existència d'una alqueria amb fortificació i infraestructures hidràuliques que haurien optimitzat la producció agrícola. Un cas similar seria el de Palad (Palau d'Anglesola), que tot i l'absència de restes materials evidents, respondria a la tipologia d'una alqueria. Brufal (2009: 254-256)

defensa que, a causa de l'absència d'un *hisn* o d'una *madina* que articulin aquest espai, el jaciment d'El Palau d'Anglesola correspondria a un *balāṭ* que podria haver fet funcions de centralitat territorial. Tot i això, no aporta prou dades per considerar-ho una hipòtesi sòlida.

Pel que fa a les almúnies de la Plana, Brufal (2013: 323) documenta exemples com Vensilló, una explotació agrícola amb més de 7.000 m² de terres comunals apropiades per les elits, que mostraria l'existència d'un poblament agrari dispers però intensament vinculat a l'aprofitament de les terres de regadiu ordenades des de la ciutat.

Al sud del districte, l'àrea de Castellldans també ha estat àmpliament estudiada per Brufal (2009, 2010, 2013), que assenyala com a tret distintiu l'aparició d'assentaments, majoritàriament a partir del segle XI, quan les elits de *Larida* comencen a privatitzar espais comunals i marginals. Malgrat això, Castellldans (Qal'at al-Hamīr) és un assentament anterior que destaca per la presència d'una alqueria amb fortificació (*hisn*) que seria el nucli articulador d'aquest espai (Brufal 2013: 241).

En aquest territori s'han documentat fins a 13 almúnies, 17 torres-talaia, 2 *hisn* i una alqueria (Brufal 2009: 245). D'entre les almúnies, destaquen Matxerri, amb espais domèstics situats en alçada, murs de carreu i canaletes excavades; Timorell I, amb una arrencada de mur que podria correspondre a una torre i el Mas de Melons, proper a la ribera. També es documenten diversos assentaments defensius com Vallseca, amb restes de torres i ceràmica domèstica, o la Roca Caballera, identificada com una torre-talaia (Brufal 2013: 282).

A la zona oriental trobem Vinaixa, de la qual no se'n coneix pràcticament res, tot i que Brufal (2013: 259) planteja una possible connexió amb un personatge important de l'època almoràvit a *Larida*, Ibn A'ixa.

Al Baix Segre, des de principis del segle IX, s'inicien construccions de *husun* i poblacions fortificades, de les quals se n'han identificat fins a quinze (Monjo 2016: 9). Durant l'època de taifes, aquestes fortificacions tenen un gran protagonisme dins del

procés d'intensificació de la producció agrícola. A diferència d'altres zones, aquests assentaments són de dimensions petites, amb estructures modestes (Barceló et al. 1999: 120). Un dels més significatius és el Tossal de Solibernat, un assentament agrícola i ramader, vinculat a una via pecuària (Bolòs 2013: 174). Consta d'un conjunt d'habitatges protegits per una muralla i una torre tardana, amb capacitat per a poques famílies i signes clars de destrucció violenta (Monjo 2016: 10-12). Per la seva morfologia, aquest jaciment ha estat identificat com una almúnia, en què les estructures defensives s'integren dins l'espai d'hàbitat (Brufal 2013: 322).

Finalment, cal destacar els casos de Vinganya (Alcarràs) iAVINGANYA (Seròs), objecte d'una anàlisi exhaustiva per part de Xavier Eritja (1997: 183-184). Aquest autor defensa que ambdós termes comparteixen un mateix origen, derivat d'un antropònim comú: Ibn Ganiya, un personatge que segons les fonts àrabs i les seves investigacions podria ser Yahya ibn Ganiya, governador de València i Múrcia, que participà el 1134 a la batalla contra l'intent d'Alfons d'Aragó de conquerir les *mudun* de Lleida i Fraga. Vinganya apareix com una granja en una donació de 1151 al monestir de Poblet, mentre que Avinganya s'esmenta el 1173 com a *almuniam turris* en una penyora a l'orde del Temple. Eritja conclou que ambdues denominacions farien referència a una mateixa tipologia d'assentament, una almúnia, probablement vinculada a aquest personatge.

En definitiva, l'espai de Ponent presenta una gran diversitat d'assentaments andalusins, condicionats per la geografia, la cronologia de la seva fundació i la situació de frontera. Les alqueries amb *hisn* en punts elevats, les almúnies properes als rius i fàcil accés al camp, i els assentaments defensius repartits estratègicament conformen una xarxa rural complexa, interconnectada i adaptada a les necessitats del territori.

5. CONCLUSIONS

L'estudi del poblament rural a Ponent entre els segles VIII i XII permet reconèixer un paisatge humà i territorial complex, lluny de la visió d'una perifèria homogènia i passiva. Aquest territori no va ser només escenari de conquestes o de transicions polítiques, sinó un espai actiu i dinàmic, modelat per múltiples agents que interactuaren amb el medi i entre si mitjançant formes diverses de resistència, adaptació i reorganització. El recorregut historiogràfic i l'anàlisi de les dades disponibles, tot i les evidents limitacions documentals i arqueològiques, permeten començar a desentranyar aquests processos.

En primer lloc, cal destacar la rellevància de les continuïtats respecte a èpoques anteriors. Diversos jaciments mostren una pervivència d'ocupació humana, sobretot en comes, terrasses fluvials o vells eixos de comunicació. Aquesta persistència qüestiona la idea d'una ruptura abrupta amb la conquesta islàmica i suggereix més aviat una transició progressiva on elements antics conviuen amb nous sistemes d'organització i explotació de l'espai. Jordi Bolòs (2013) ha subratllat aquest fenomen de sedimentació d'usos, que es manifesta en la superposició de vestigis romans, visigots i andalusins en un mateix territori.

Els nous assentaments que apareixen, especialment entre els segles IX i X, responen a una doble dinàmica: d'una banda, la consolidació administrativa i islamització del territori amb la formació de *mudun* i *husun*; de l'altra, el paper actiu de les comunitats camperoles, que protagonitzen l'ocupació i l'articulació del món rural, si més no en un primer moment. Aquest fet qüestiona la visió tradicionalment urbanocèntrica de l'organització territorial andalusina (Manzano 1991). Si bé la ciutat –especialment Lleida– assumí un paper vertebrador més evident a partir del segle X, la recerca indica que els assentaments rurals ja estaven articulats amb anterioritat (Sancho 2012, Kirchner, Navarro 1997).

A partir del segle XI, amb l'afebliment del Califat i la seva fragmentació en múltiples regnes de taifes, s'observa una apropiació progressiva de l'espai rural per part de les elits urbanes. En aquest context, proliferen les almúnies i torres defensives vinculades a

explotacions privades, sovint implantades sobre antics espais d'ús col·lectiu o en zones fins llavors marginals. Aquest fenomen reflecteix una profunda transformació social i territorial, on la concentració de poder es vehicula a través de la propietat de la terra i el control dels recursos hídrics, sovint en detriment de l'autonomia camperola (Brufal 2013, Negre 2013).

Els sistemes de regadiu desenvolupats durant aquest període —canals, séquies i preses— no només modificaren el paisatge físic, sinó que reconfiguraren les relacions socials i polítiques. La seva existència implica formes de planificació col·lectiva i una capacitat d'organització comunitària que sovint no queda reflectida en la documentació escrita. Aquestes infraestructures condicionaren la localització dels assentaments, les pràctiques agrícoles i l'articulació jeràrquica entre l'àmbit rural i els centres urbans. Autors com Helena Kirchner i Carmen Navarro (1994), Jordi Bolòs (2015), Ramon Martí (1989) o Marta Monjo (2016) han estat fonamentals per conèixer i analitzar l'impacte de la pràctica hidràulica des d'un punt de vista global i, també, aterrat al territori.

També cal remarcar les diferències territorials dins de Ponent. Tot i compartir trets generals, les quatre zones estudiades —el Segre mig, el Mascançà, Castellans i el Baix Segre— presenten dinàmiques específiques segons el relleu, la disponibilitat d'aigua, la tradició d'ocupació o la proximitat als centres de poder. Aquesta diversitat reforça la necessitat d'estudis territorials o d'espais més concrets, com han assenyalat autors com Eritja (2000) o Monjo (2016), que permetin captar les especificitats locals i matisar les generalitzacions.

La conquesta feudal no va comportar una ruptura absoluta amb el món andalusí anterior. Ben al contrari, es detecten múltiples formes de continuïtat: el manteniment d'alguns assentaments, l'aprofitament d'infraestructures existents i la integració progressiva de la població musulmana dins les noves estructures feudals. Aquest fet obliga a repensar la noció de “conquesta” no com a sinònim de destrucció, sinó com una reestructuració sobre unes bases preexistents.

En definitiva, el present treball vol reivindicar l'espai rural de Ponent com a element central per entendre els processos socials i territorials de l'Alta Edat Mitjana. Lluny de ser un escenari marginal, el Ponent andalusí emergeix com un territori clau per analitzar les relacions entre espai, societat i poder, especialment en contextos de frontera. No obstant això, un dels reptes principals de la recerca ha estat la manca d'estudis específics i de dades directes. Això ha obligat a recórrer reiteradament a autors com Jesús Brufal o Joan Negre. Brufal, tot i que sovint planteja hipòtesis agosarades, ofereix una visió de conjunt que estimula el debat i assenyala vies d'exploració futura.

Queda palès que, en tots els àmbits d'aquesta recerca, les línies d'investigació estan obertes. Encara cal confirmar l'ocupació en certes zones, com el Segre mig durant els segles VIII i IX (Alòs et al. 2007), o aprofundir en el paper d'assentaments com Palad o Vinaixa, que Brufal (2009, 2013) proposa com a nuclis articuladors, tot i la manca de dades més enllà de la toponímia. També caldria avançar en l'anàlisi de la composició social rural i les formes de convivència entre comunitats conquerides i conqueridores, aspecte ja esbossat per Sancho (2012), Bolòs (2023) o Balañà (2009), però que encara necessita més contrast documental i arqueològic.

Tot plegat posa de manifest que la recerca en aquest àmbit es troba en un punt d'estancament, i reclama noves excavacions, una ampliació de les fonts i una mirada més integrada que combini arqueologia, història i anàlisi del paisatge. Només així podrem completar una imatge més precisa del món rural a Ponent durant l'Alta Edat Mitjana.

6. BIBLIOGRAFIA

ABADAL, Ramon d', 1958. *Els primers comtes catalans*, Barcelona, Editorial Teide.

ALBAIGÈS, Josep Maria, 2014. *El món rural a l'edat mitjana: pobles, masos i paisatge agrari*, Barcelona, Editorial Rafael Dalmau.

ALÒS, Carme, SOLANES, Eva, 2003. "Interpretació de l'aixovar de la necròpolis visigòtica de Palous (Camarasa, la Noguera): apunts sobre l'adobatge de pells a l'antiguitat tardana", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13: 345-350.

ALÒS, Carme, CAMATS, Anna, MONJO, Marta, SOLANES, Eva, 2007. "Organización territorial y poblamiento rural en torno a Madína Balagí (siglos VIII-XII)", *Villa 2. Villes et campagnes de Tarraconaise et d'Al-Andalus (VI-XI siècle)*, P. Sénac (ed.), Toulouse, Presses Universitaires du Midi: 157-181.

BAIGES, Montse, BOUZAS, Marc, PUIGREDON, Jaume, 2021. "La presència ibèrica, romana i tardoromana a les Terres de Ponent. Noves dades sobre el poblament rural del nord-est de l'ager *Ilerdensis* (Noguera, Pla d'Urgell i Segrià)", *Pyrenae, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental*, 52, 2: 61-84.

BALANÀ, Pere, 2002. *L'Islam a Catalunya, segles VIII-XII*, Barcelona, Dalmau Editors.

BARCELÓ, Miquel, 1989. "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus", *El agua en zonas áridas. Arqueología e historia. Hidráulica tradicional de la provincia de Almería*, L. Cara (coord.), Almería, Instituto de Estudios Almerienses: 2013-2047.

BARCELÓ, Miquel, BALLESTÍN, Xavier, RETAMERO, Fèlix, KIRCHNER, Helena, 1999. *Musulmans i Catalunya*, Barcelona, Empúries.

BERMÚDEZ, Xavier, MONJO, Marta, PRINCIPAL, Jordi, ROS, Josep, SOLANES, Eva, 2004. "Iberismo y romanización en el valle medio del Segre: evolución del

poblamiento y organización territorial”, *Hispania Romana actas do IV Congresso de Arqueología Peninsular*, Faro, Universidade do Algarve: 39-48.

BERTRAN, Prim, 1981. “Notes sobre els orígens d’unes poblacions urgellenques: La Fuliola, Boldú i Bellcaire als segles XI i XII”, *Ilerda*, XLIII: 256-257.

BOLÒS, Jordi, 2002. “Paisatge i Història: un exemple de la Catalunya Nova”, *Paissatge i història en època mediaval a la Catalunya Nova: organització del territori i societat a la vila d’Agramunt (Urgell) i a la Vall del Sió (segles V-XIX)*, J. Bolòs (ed.), Lleida, Universitat de Lleida: 7-22

2013. “La formación del hábitat medieval en Cataluña: aldeas, espacios aldeanos y vías de comunicación”, *Studia historica. Historia medieval*, 31: 151-180.

2015. “Paisatge i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història”, *El Paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys*, J. Bolòs (ed.), Lleida, Universitat de Lleida: 59-124.

2023. “Transformacions i resiliències en el poblament de Catalunya a l’edat mitjana”. *Estudis d’història agrària*, 35: 13-49.

BOLÒS, Jordi, BONALES, Jacinto, 2013. *Atles històric de Menàrguens : el paisatge històric d’un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*, Menàrguens, Ajuntament de Menàrguens.

2015. *Atles històric d’Almacelles : el paisatge històric d’un municipi de la comarca del Segrià des de la prehistòria fins a l’actualitat*, Almacelles, Ajuntament d’Almacelles.

BONASSIE, Pierre, 1975-1976. *La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d’une société*, Toulouse, Université de Toulouse Le Mirail.

BRAMON, Dolors, 2000. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Barcelona, Eumo Editorial.

BRUFAL, Jesús, 2009. “La Lleida de secano en los siglos XI-XII: nueva interpretación del territorio”, *Análisis de los paisajes históricos: de Al-Andalus a la sociedad feudal*, Salobreña, Alhulia: 239-267.

2010. “Las élites urbanas y sus vínculos con el espacio rural del distrito musulmán de Lleida (s. XI)”. *Villa 3. Histoire et Archéologie des sociétés de la vallée de l'Èbre (VIIe-XIe siècles)*, P. Sénac (ed.), Toulouse, Presses Universitaires du Midi: 343-358.

2013. *El món rural i urbà en la Lleida islàmica (s. XI-XII). Lleida i l'est del districte: Castellans i el pla del Mascançà*, Lleida, Pagès Editors.

CABRERA, Lluís, SÁEZ, Alberto, RAMOS, Eduardo, 1988. “Evolución tectosedimentaria del margen meridional de la Cuenca del Ebro durante el Terciario”, *Revista Geológica de España*, 11, 3: 272-287.

CAMATS, Anna, ESCUDER, Xavier, MONJO, Marta, 2011. “Necrópolis i poblament a la conca mitjana del Segre (segles IV-VIII dC)”, *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, 1, Tarragona, Ajuntament de Tarragona: 141-145.

CAMATS, Anna, MONJO, Marta, MULET, Marta, SOLANES, Eva, 2014. “El Pla d'Almatà (Balaguer, la Noguera): de campament militar a medina”, *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, 2, Barcelona, Ajuntament de Barcelona: 623-634

CHAVARRÍA, Alexandra, 1999. “El Món rural al llevant de la Tarraconense durant l'antiguitat tardana”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 10: 15-32.

2001. “Poblamiento rural en el ‘territorium’ de Tarraco durante la antigüedad tardía”, *Arqueología y territorio medieval*, 8: 55-76.

2006. “Reflexiones sobre el final de las villas tardoantigas en la Tarraconense”, *Comunidades locales y dinámicas de poder en el norte de la península Ibérica durante la Antigüedad Tardía*, U. Espinosa, S. Castellanos (eds.), Logroño, Universidad de la Rioja: 19-40.

2007. *El Final de las “villae” en “Hispania” (siglos IV-VII D.C.)*, Turnhout, Brepols.

2024. “Esplendor y final de las villas tardoantiguas de Hispania”, *Desperta Ferro. Arqueología e Historia*, 54: 48-55.

CODERA, Francisco, 1906. “Límites probables de la conquista árabe de la cordillera pirenaica”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XLVIII: 289-311.

CONDE, José Antonio, 1820. *Historia de la dominación de los árabes en España : sacada de varios manuscritos y memorias arábigas*, Madrid, García.

CORSÀ, Jesús, 2012. *El Poblament rural andalusí a les Aspres, nord del districte/taifa de Lleida (finals del segle X-principis del segle XII)*, Tesis doctoral defendida a la Universitat de Lleida.

DE GAYANGOS, Pascual, 1840-1843. *The history of the Mohammedan Dynasties in Spain*, London, The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.

DOZY, Reinhart, 1920-1934. *Historia de los musulmanes de España hasta la conquista de los almorávides*, Madrid-Barcelona, Editorial Calpe.

ERITJA, Xavier, 1997. “Les turrets-almuniaes d’Aviganya”. *Territori i societat a l’Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*, 1: 179-189.

2000. “Qüestions entorn la frontera meridional del Fahs Maskigan (s. XI-XII)”. *Territori i societat a l’Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*, 3: 295-304.

2002. “El poblament andalusí a la Vall del Sió”, *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova: organització del territori i societat a la vila d’Agramunt (Urgell) i a la Vall del Sió (Segles V-XIX)*, J. Bolòs (ed.), Lleida, Universitat de Lleida, 73-82.

2009. “‘Castrum’, ‘villa’, ‘turris’: categories documentals de poblament al territori de Lleida (segona meitat del segle XII)”, *Poblament, territori i història rural: VI Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*, J. Bolòs, E. Vicedo (eds.), Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona i Institut d’Estudis Medievals: 73-82.

ESCALA, Òscar, 2023. “El jaciment visigot que mai va poder ser: el Tossal del Moro (Castellserà, Urgell)”, *Urtx. Revista cultural de l’Urgell*, 37: 243-252.

ESCALA, Òscar, MULET, Marta, COLET, Anna, 2011. “El Tossal del Moro. Un jaciment visigot i ibèric a l’Urgell? Primers resultats”, *Urtx. Revista cultural de l’Urgell*, 25: 243-252.

ESCALA, Òscar, MOYA, Andreu, TARTERA, Enric, VIDAL, Ares, ARMENTANO Núria, NOCIAROVÁ, Dominika, 2016. “La Fogonussa (Sant Martí de Riucorb). Ibers, romans i visigots a la comarca de l’Urgell”, *Tribuna d’Arqueologia*, 2012-2013: 244-261.

FITÉ, Francesc, 2020. “El pas de les ciutats islàmiques a cristianes en el context de la Corona d’Aragó. Aspectes urbanístics”, *Ciutats mediterrànies: l’espai i el territori*, F. Sabaté (ed.), Barcelona, Institut d’Estudis Catalans: 75-91.

FITÉ, Francesc, MASVIDAL, Cristina, 2015. “Restes subsistents del recinte fortificat del castell d’Àger, d’època andalusina”, *Revista Arqueològica de Ponent*, 25: 205-223.

FOGUET, Francesc, 2017. “Notícia sobre la colonització feudal del *fahs Maškīgān* (1078-1204)”, *Mascançà. Revista d’Estudis del Pla d’Urgell*, 8: 31-36.

FOLCH, Cristian, 2022. “De la vil·la visigoda a la vil·la carolíngia a Catalunya, segles VI-X: les dades arqueològiques”, *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, 33: 97-123.

FOLCH, Cristian, GIBERT, Jordi, MARTÍ, Ramon, 2015. “Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievals a la Catalunya Vella: una síntesi arqueològica”, *Estudis d’Història Agrària*, 24: 91-113.

GARCIA-BIOSCA, Joan Eusebi, 1999. “El marc històric (segles VIII-X)”, *Del romà al romànic : història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, P. de Palol, A. Planadevall (eds.), Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 369-372.

GIBERT, Jordi, 2011. *L’Alta Edat Mitjana a la catalunya central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*, Tesi doctoral defensada a la Universitat Autònoma de Barcelona.

2023. “Els inicis crítics del poblament rural altmedieval a Catalunya: el segle V a la llum de l’arqueologia”, *Estudis d’Història Agrària*, 35: 69-108.

GIRALT, Josep, 1991. “Fortificacions andalusines a la Marca Superior d’Al-Andalus: una aproximació a l’estudi de la zona nord del Districte de Lleida”, *La marche supérieure d’Al-Andalus et l’occident chrétien*, P. Sénac (ed.), Madrid, Casa de Velázquez: 67-76.

GODOY, Cristina, 2020. “Arqueologia de l’est de la província Tarraconense en temps dels reis visigots”, *Catalan Historical Review*, 13: 107-120.

GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA, 1983. *Gran Enciclopèdia Catalana*, 12 vols., Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

GUICHARD, Pierre, 1976. *Al-Andalus: estructura antropológica de una sociedad islàmica en occidente*, Barcelona, Barral.

1987. *Estudios sobre Historia Medieval*, València, Alfons el Magnànim.

GURT, Josep Maria, NAVARRO, Rosario, 2005. “Les transformacions en els assentaments i en el territori durant l’antiguitat tardana”, *Cota zero*, 20: 87-98.

INSTITUT D’ESTUDIS CATALANS, 2011. *Diccionari de la llengua catalana*, Versió de butxaca, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans.

KIRCHNER, Helena, NAVARRO, Carmen, 1994. “Objetivos, métodos y práctica de la Arqueología hidráulica”, *Arqueología y territorio medieval*, 1: 159-182.

LORIENTE, Ana, GIL, Isabel, PAYÀ, Xavier, 1997. “Un exemple del model urbà andalusí: medina Larida. L’aportació de l’arqueologia urbana al món àrab”, *Revista d’arqueologia de Ponent*, 7: 77-106.

LÉVI-PROVENÇAL, Evariste, 1950. *Historie de l’Espagne musulmane*, Paris, Maisonneuve.

LLADONOSA, Josep, 1991. *Història de Lleida*, Lleida, Editorial Dilagro.

MANZANO, Eduardo, 1991. *La frontera de al-Andalus en época de los omeyas*, Madrid, CSIC.

MARI, Lluís, REVILLA, Víctor, 2018. “Arquitectura i hàbitat al territori d’Ilerda: la vil·la del Romeral (Albesa, la Noguera) entre els segles I i IV dC”, *Revista arqueològica de Ponent*, 28: 103-129.

MARTÍ, Ramon, 1989. “Oriente i occidente en la tradiciones hidráulicas medievales”, *El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*. L. Cara (coord.), Almería, Instituto de Estudios Almerienses: 419-440.

MARTÍ, Ramon, 2006. “Del fundus a la parrochia”, *Villa 1. De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d’al-Andalus (IV-XI siècle)*, P. Sénac (ed.), Toulouse, Presses universitaires du Midi, p. 145-166

2011. “Los territorios catalanes en la encrucijada del 711”, *Zona arqueológica*, 15, 2: 11-26.

2015. “Ressenya de *El món rural i urbà en la Lleida islàmica (s. XI-XII). Lleida i l’est del districte: Castellans i el pla del Mascançà*, de Jesús Brufal Sucarrat”, *Anuario de Estudios Medievales*, 45, 1: 545-547.

MILLÀS, Josep Maria, 1922. “Els textos d’historiadors musulmans referents a la Catalunya carolíngia”, *Quaderns d’Estudi*, 14: 125-161.

MONJO, Marta, 2016. *Sarraïns d’Aitona, el tresor de la família Montcada. Estudi de l’aljama al segle XV: el treball agrícola, els sistemes hidràulics i les rendes senyorials*. Tesi doctoral defensada a la Universitat de Lleida.

NAVARRO, Rosario, 1999. “Vil·les amb mosaics entre els rius Segre i Cinca (la Noguera i l’Urgell)”, *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, P. de Palol, A. Planadevall (eds.), Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 142-144.

1999. “Vil·la Fortunatus (Fraga)”, *Del romà al romànic : història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, P. de Palol, A. Planadevall (eds.), Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 146-147.

NAVARRO, Rosario, GURT, Josep Maria, 1999. “El territori i el món rural”, *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, P. Palol, A. Planadevall (eds.), Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 103-123.

NEGRE, Joan, 2013. *De Dertosa a Turtu. L'extrem oriental d'al-Tagr al-A'là en el context del procés d'islamització d'al-Andalus*, Tesi doctoral defensada a la Universitat Autònoma de Barcelona.

NIETO, Ariadna, ESCALA, Òscar, 2004. “Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues): un assentament rural del s. VII dC”, *Revista d'arqueologia de Ponent*, 14: 275-286.

NOLLA, Josep Maria, CASAS, Josep, 1984. *Carta Arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Girona, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.

OLAGÜE, Ignacio, 1969. *Les Arabes n'ont jamais envahí l'Espagne*, Paris, Flammarion.

PACHECO, Núria, 2022. *Ut sis stator et habitator. La colonización feudal de la Catalunya Nova: la inmigración occitana (siglos XII-XIII)*, Tesi doctoral defensada a la Universitat Autònoma de Barcelona.

PALOL, Pere de, 1989. *El Bovalar (Seròs; Segrià): conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*, Lleida, Diputació de Lleida.

1999. “Poblat del Bovalar (Seròs)”, *Del romà al romànic : història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, P. de Palol, A. Planadevall (eds.), Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 145-146.

PAVON, Julia, 2006. “Muladíes. Lectura política de la conversión: los Banū Qāsī (714-924)”, *Anaquel de estudios árabes*, 17: 189-202.

PITA, Roderic, 1977. *Lérida morisca*, Lleida, Dilagro.

PRATDESABA, Albert, FRIGOLA, Joan, PRADÓS, Carles, MADROÑAL, Anna, 2018. “El Castell de Falgars: estudi arqueològic d’una torre de guaita des de la baixa república romana fins a l’època medieval”, *Quaderns de les Assemblees d’Estudis*, 2: 95-120.

RIPOLL, Gisela, 1989. “Características generales del poblamiento y arqueología funeraria visigoda de Hispania”, *Espacio, tiempo y forma. Serie I, Prehistoria y arqueología*, 2: 389-418.

RIPOLL, Gisela, VELÁZQUEZ, Isabel, 1995. *La Hispania visigoda: del rey Ataúlfo a Don Rodrigo*, Madrid, Historia 16.

ROIG, Jordi, 2009. “Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)”, *The archaeology of early medieval villages in Europe*, J. A. Quirós (ed.), Bilbo, Euskal Herriko Unibertsitatea: 207-252.

2023. “Els Materials ceràmics Visigots Del Tossal Del Moro”, *Urtx: Revista Cultural De l’Urgell*, 37: 29-47.

SABATÉ, Flocel, 1998. *Lleida, ciutat i territori. La formació d’un espai de poder a la Catalunya medieval*, Lleida, Pagès Editors.

SALES, Jordina, 2015. “El Bovalar (Serós, Lleida). ¿Un monasterio productor de pergamino en la Hispania visigoda?”, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 90: 423-464.

SALRACH, Josep Maria, 2011. *El procés de feudalització (segles VIII-XII)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

SANCHEZ-ALBORNOZ, Claudio, 1966. *Despoblación y repoblación del Valle del Duero*, Buenos Aires, Universidad de Buenos Aires.

SANCHO, Marta, 2010. “Assentaments rurals en zones de pla i muntanya: atomització de models”, *Actes del IV Congrés d’arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, 1, Tarragona, Ajuntament de Tarragona: 83-93.

2012. *Catalunya any zero: el paper de l’islam en els nostres orígens*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.

SÉNAC, Philippe, 1988. “Note sur les *husn* de Lérida”, *Melanges de la Casa de Velázquez*, 24: 53-69.

1991. “Poblamiento, hábitats rurales y sociedad en la Marca Superior de al-Andalus”, *Aragón en la Edad Media*, 9: 389-402.

SIMONET, Francisco Javier, 1983. *Historia de los mozarabes de España*, Madrid, Turner.

SOLER, Maria, 2016. “Del paisatge altmedieval a la feudalització del territori. Progressió dels cultius i restricció de la dieta al comtat de Barcelona entre els segles IX i XII”, *Estudis d’història agrària*, 28: 169-192.

